

T.C.

KARAMANOĞLU MEHMETBEY ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**TÜRK YÖNETİM GELENEĞİNDE SİYASETNAMELER: NİZAMÜ'L-MÜLK'ÜN
SİYASETNAME ESERİNİN YÖNETEN-YÖNETİLEN İLİŞKİLERİ
ÇERÇEVESİNDE İNCELENMESİ**

Hazırlayan

Ali YILDIRIM

Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Danışman

Doç. Dr. Sefa USTA

KARAMAN – 2018

T.C.

KARAMANOĞLU MEHMETBEY ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**TÜRK YÖNETİM GELENEĞİNDE SİYASETNAMELER: NİZAMÜ'L-MÜLK'ÜN
SİYASETNAME ESERİNİN YÖNETEN-YÖNETİLEN İLİŞKİLERİ
ÇERÇEVESİNDE İNCELENMESİ**

Hazırlayan

Ali YILDIRIM

Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Danışman

Doç. Dr. Sefa USTA

KARAMAN – 2018

TEZ ONAY SAYFASI FORMU

Doküman No	FR-285
İlk Yayın Tarihi	05.02.2018
Revizyon Tarihi	
Revizyon No	00
Sayfa No	1/1

TÜRK YÖNETİM GELENEĞİNDE SİYASETNAMELER: NİZAMÜ'L-MÜLK'ÜN SİYASETNAME ESERİNİN YÖNETEN-YÖNETİLEN İLİŞKİLERİ ÇERÇEVESİNDE İNCELENMESİ

Tezin Kabul Ediliş Tarihi: 21.12.2018

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)

İmzası

Başkan : Doç. Dr. Sefa USTA

Sefa Usta
D. Candan

Üye : Doç. Dr. Hakan CADAN

Üye : Doç. Dr. M. Fatih Bilal ALODALI

M. Fatih Bilal ALODALI

Bu tez, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 29.11.2018 tarihli ve 48/462 sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Enstitü Müdürü: Doç. Dr. İdris Nebi UYSAL

Hazırlayan

Kalite Sistem Onayı

ÖNSÖZ

Türkler tarihin her anında var olmayı başarmışlardır. Topluluk olarak var oldukları günden itibaren her zaman devlet teşkilatını kurmuşlardır. Türkler tarihin hiçbir döneminde başka bir devletin egemenliği altında yaşamamışlar, bağımsızlıklarına her zaman önem vermişlerdir. Bu yüzdendir ki Türk toplumunun en önemli karakteristik özelliği teşkilatlanma olmuştur. Türk toplumunun en önemli özelliği töresine, bir başka ifade ile söylemek gerekirse adalete olan bağlılığıdır. ‘‘Türk devletsiz kalır fakat töresiz kalmaz’’ sözü bu özelliği açıklamadaki en önemli ifadedir. Türkler adaleti devletten bile önemli kabul etmişler ve adaleti her alanda egemen kılmak için çaba sarf etmişlerdir. Özellikle yöneticilerin, egemenlikleri altındaki topluluklara karşı adaletli, merhametli, dürüst bir şekilde davranması ve yönetilenleri töreye yani hukuka uygun bir şekilde yönetmesi istenmiştir.

İslamiyet’in kabulü öncesi ve sonrası Türk devlet geleneğinde ve İslam devlet geleneğinde yöneticiler açısından en önemli metinlerin başında siyasetname türü gelmekteydi. Siyasetnameler anlamı ve yüklendiği misyonu açısından hitap ettiği kesimlerin her zaman için başucu kaynakları olmuştur. Bu bağlamda Türk devlet hayatının İslamiyet’tin kabulü öncesi ve sonrasında tarihin her döneminde devlet başkanlarına rehberlik etmek, tavsiye ve telkinlerde bulunmak için siyasetname türünde metinler çeşitli devlet adamları ve düşünürlerce kaleme alınmıştır.

Türk-İslam devlet geleneğinde neşredilen siyasetnameler arasında en önemli metinlerin başında müellifi Selçuklu Veziri Nizamül Mülk olan Siyasetname gelmektedir. Metin hem muhtevası hem de müellifinin devlet yönetiminde günümüz manası ile yürütme kanadında görev almasından dolayı önemi artmıştır. Bu çalışmanın ana konusu Büyük Selçuklu Devleti’ nin en önemli devlet adamlarından Nizamül Mülk’ün eseri olan ‘‘Siyasetname’’ deki yöneten-yönetilen ilişkisidir. Çalışmanın omurgası olan eser bazı başlıklar altında yöneten-yönetilen perspektifinde incelenmeye çalışmıştır.

Bu çalışmanın ortaya çıkarılmasında en önemli pay hiç şüphesiz danışman hocam Doç. Dr. Sefa Usta’ya aittir. Kıymetli hocama çalışmanın her anında verdiği katkıları, gayreti ve maddi-manevi her türlü desteği için sonsuz şükranlarımı sunarım. Ayrıca, tez savunma jürimde olan Doç. Dr. M. Fatih Bilal Alodalı ve Doç. Dr. Hakan Candan’a teşekkür ederim. Bu çalışma süreci boyunca benden maddi ve manevi hiç bir desteği esirgemeyen hayattaki en büyük hazinem olan başta annem ve babam olmak üzere, ablam, eniştem ve kardeşime şükranlarımı sunarım. Bu çalışmanın nihayete erdirilmesinde başta Tefvik Karaşahin olmak üzere dostlarım Habibe Kulle, Aslı Çakı, Halil Raşit Erten, Alperen Uslu’ya ve her zaman için ağabey desteğini esirgemeyen Halil İbrahim Çelebi’ye teşekkürü bir borç bilmekteyim. Bu çalışma, adaletli, hakkaniyetli, liyakatli, etik ve ahlaklı bir yönetim sergileyen bütün yöneticilere ve bu alanda çalışma yapmış ya da yapacak olan bilim insanlarına armağanımdır.

Ali YILDIRIM

21.12.2018

ÖZET

Türk devlet geleneğinin uzun yıllardır varlığını koruyabilmesi, Türklerin töreye olan bağlılıkları ve devlet teşkilatında göstermiş oldukları başarılarıyla yakından ilgilidir. Türklerin sahip olduğu bağımsızlık duygusu, askeri kabiliyetleri ve töreye verdikleri önem, Türk devlet geleneğinin temelini oluşturan en önemli öğelerdir. Türk devlet geleneğinin uzun yıllar boyunca varlığını muhafaza edip gelişmesinde, bağlı olduğu ilkelerin yeri çok önemlidir. Devlet adamları ve ilim adamları aracılığıyla kaleme alınan “siyasetname” metinlerinin de Türk devlet geleneğinin oluşumunda önemli katkıları olmuştur. Siyasetnameler, devlet yönetimi ile ilgili bilgiler içermesi, devlette var olan sorunların tespit edilip çözülmesinde yol göstermeleri açısından Türk devlet geleneği içinde önemli bir yer işgal etmektedir. Siyasetnameler, içerikleri ve ele aldıkları konulardan dolayı sadece kamu yönetimi alanı için değil, siyaset bilimi, sosyoloji, tarih gibi diğer sosyal bilimlerin uğraşı alanına girmektedir. Bu çalışmanın üzerinde durduğu temel husus Türk devlet geleneğindeki siyasetnamelerdir. Çalışmanın temel amacı Türk devlet geleneğinde siyasetnameler özelinde Nizamül Mülk’ün eseri olan Siyasetname’nin yöneten-yönetilen ilişkileri çerçevesinde irdelenmesidir.

Bu amaç doğrultusunda hazırlanan çalışma kapsamında, öncelikle Türk devlet geleneğinin şekillenmesinde etkili olan ilke ve unsurlar açıklanmaya çalışılmaktadır. Daha sonra, Türk devlet geleneğinde siyasetnamelerin yükledikleri fonksiyonlar ve siyasetnamelerin genel özellikleri üzerinde durulmakta, Türk-İslam devlet geleneğinde önemli görülen siyasetnameler tarihsel bir şekilde kısaca açıklanmaya çalışılmaktadır. Çalışmanın son kısmında ise Nizamül Mülk’ün Siyasetname eseri, yöneten-yönetilen ilişkisi perspektifinden hareketle değerlendirilmeye tabi tutulmaktadır.

Bu kapsamda hazırlanan çalışmada elde edilen temel bulguların ilki, incelenen “Siyasetname” eserinden hareketle yöneten-yönetilen ilişkisinin karşılıklı hak ve ödevler üzerine kurulu olmasıdır. Nizamül Mülk’e göre yönetenlerin egemenlikleri altında bulunan yönetilen kesime karşı en önemli görevi, devleti ayakta tutan temel kurum olan ordunun ihtiyaçlarının karşılanması içi yönetilenler üzerinde adaletli bir yönetim sergilemeleridir. Bu nedendir ki Siyasetname eserinin üzerinde durduğu ve yönetenlerin yönetilenlere karşı en önemli görevi, halkın huzur ve refahını temin etmek, kamusal alanda ve özel alanda adaleti sağlamak ve hukuk devletini işler kılmaktır. Diğer taraftan yönetilenlerin yöneten kesime karşı görevleri ise, devlet başkanı şahsında devlete itaat etmek, devletin koymuş olduğu kurallara uymak, vergisini ödemek ve devletin ihtiyacı olduğunda askeri ihtiyaçların karşılanması olarak sıralanabilmektedir.

Nizamül Mülk’ün Siyasetname eserinde yöneten-yönetilen ilişkilerinin ele alındığı çalışmada, kıyaslama ya da tarihsel bir olay açıklaması yapmaktan ziyade, eserde zikredilen yöneten kesim olan devlet başkanı ve saray bürokrasisi ile yönetilen kesim olan reyanın ilişkileri incelenmektedir. Bu bağlamda, çalışmanın ilk iki bölümünde tanımlayıcı bilgilere yer verilmiş, literatür taraması gerçekleştirilerek birincil ve ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Çalışmada betimleyici analiz yönteminden, tarihsel yöntemden faydalanılmış ve eser içerik yönünden analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Devlet Geleneği, Türk Yönetim Geleneği, Siyasetname, Nizamül Mülk, Yöneten-Yönetilen İlişkileri

ABSTRACT

Existence of Turkish state tradition for many years is closely related to the commitment of Turks to tradition and their success in the state organization. The sense of independence of the Turks, their military capabilities and the importance they attach to the tradition are the most important elements that underlie the Turkish state tradition. The preservation of the existence of the Turkish state for many years and its principles that adopted are very important. The texts of "siyasetname" written by statesman and scientist have also contributed to the formation of the Turkish state tradition. Siyasetnames have an important place in the Turkish state tradition to include information about the state administration and to guide them in identifying and resolving existing problems in the government. Because of their content and the topics they are dealing with, siyasetname is research field not only for public administration, but also for other social sciences such as political science, sociology and history. The main point of this study is the siyasetnames in the Turkish state tradition. The main purpose of the study is to examine the siyasetnames in the Turkish state tradition within the framework of the ruler-ruled relations of Siyasetname of Nizamül Mülk.

Within the scope of the study prepared for this purpose, it is aimed to explain the principles and elements that are effective in shaping the Turkish state tradition. Then, in the Turkish state tradition, the functions undertaken by siyasetnames and the general characteristics of siyasetnames, the political figures seen in the Turkish-Islamic State tradition were briefly explained in a historical way. In the last part of the study, the siyasetname of Nizamül Mülk is evaluated through the perspective of the ruler-ruled relationship.

The first of the main findings obtained in this study is that the ruler-ruled relationship is based on mutual rights and duties with reference to Siyasetname. According to Nizamül Mülk, the most important duty of the rulers to the people under the sovereignty of the them is that they display a fair management over the governed people to meet the needs of the army, which is the basic institution that maintains the state. For this reason, the most important task of the ruler and siyasetname emphasizes is to ensure the peace and prosperity of the public, to provide justice in the public sphere and in private areas and to render the state of the law. On the other hand, the duties of the ruled people can be listed as obeying the state in the person of head of the state, obeying the rules set by the state, paying taxes and meeting the military needs when the state needs it.

In the study of Siyasetname of Nizamül Mülk, rather than making a comparison or a historical event, the relations between the head of state and the palace bureaucracy which are ruling class and the general people who are ruled, are examined. In this context, descriptive information was given in the first two parts of the study and the literature review was made and primary and secondary sources were used. In the study, the historical and descriptive analysis methods were used, the study was analyzed in terms of content.

Keywords: Turkish state tradition, Administration tradition, Siyasetname, Nizamül Mülk, Ruler-ruled realtions

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK YÖNETİM GELENEĞİ

1.1. Türk Yönetim Geleneği.....	5
1.2. Türk Yönetim Geleneğini Etkileyen Unsurlar.....	8
1.2.1. Asker.....	8
1.2.2. Yönetici.....	9
1.2.3. Reaya.....	10
1.2.4. Adalet.....	11
1.3. İslamiyet'in Kabulü Öncesi Türk Devletlerinde Yönetim ve Devlet Teşkilatı.....	13
1.3.1. Hükümdar.....	15
1.3.2. Kurultay ve Toy Kurumu.....	17
1.3.3. Ordu.....	21
1.3.4. Töre.....	23
1.4. İslamiyet'tin Kabulü Sonrası Türk Devletlerinde Yönetim ve Devlet Teşkilatı ..	25
1.4.1. Hükümdar ve Saray.....	26
1.4.2. Divan.....	29
1.4.3. Ordu.....	30
1.4.4. Adliye.....	32

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK YÖNETİM GELENEĞİNDE SİYASETNAMELER

2.1. Siyasetname: Kavramsal Çerçeve ve Tarihsel Gelişim.....	35
2.1.1. Doğu Medeniyetinde Siyasetnameler.....	37

2.1.2. İslam Medeniyetinde Siyasetnameler.....	38
2.2. Siyasetnamelerin Genel Özellikleri.....	41
2.3. Türk ve Türk-İslam Yönetim Geleneğinde Başlıca Siyasetnameler.....	43
2.3.1. Orhun Abideleri.....	47
2.3.2. Kutadgu Bilig – Yusuf Has Hacib	48
2.3.3. El – Ahkâm-Üs Sultaniyye - Maverdi.....	49
2.3.4. Nasihatül’l Müluk – İmam-I Gazali	50
2.3.5. El - Medînetü’l Fâzıla - Farabi	51
2.3.6. Nehcu’s-Sülûk Fi Siyaseti’l Mulûk – Ebu Necib Sühreverdi	52
2.3.7. Siracu’l Müluk – Muhammed B. Turtûşi.....	53
2.3.8. Mukaddime- İbn Haldun	53
2.3.9. Asafnâme – Lütfi Paşa	55
2.3.10. Ahlâk-ı Alâî – Kınalızade Ali Efendi.....	55
2.3.11. Koçibey Risalesi – Koçi Bey	57
2.3.12. Nesâyih’ül Vezera Vel Ümera – Defterdar Sarı Mehmet Paşa.....	58
2.3.13. Düstür’ul Amel Li Islah’il Halel – Kâtip Çelebi.....	59

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YÖNETEN YÖNETİLEN İLİŞKİLERİ PERSPEKTİFİNDEN

NİZAMÜLMÜLK’ÜN SİYASETNAME Sİ

3.1. Eserin Yazıldığı Dönemde Büyük Selçuklu Devleti ve Yönetim Yapısı.....	60
3.1.1. Büyük Selçuklu Devletinde Yönetim ve Merkez Teşkilatı.....	63
3.1.2. Askeri Teşkilatı	67
3.1.3. Adliye Teşkilatı	69
3.2. Nizamül Mülk ve Devlet Adamlığı.....	70
3.3. Nizamül Mülk’ ün Siyasetname Eseri	74
3.4. Siyasetnamede Yöneten-Yönetilen İlişkileri	76
3.4.1. Adalet	76

3.4.2. Dürüstlük.....	77
3.4.3. Hakkaniyet	79
3.4.4. Hazine.....	79
3.4.5. Asker/Güvenlik	80
3.4.6. Reaya.....	81
3.4.7. Vezir ve Diğer Kişiler ile Arasındaki İlişkiler	83
SONUÇ.....	84
KAYNAKÇA.....	92

GİRİŞ

Türk yönetim geleneği, sadece Türk devletleri için değil tüm devletlerin, devlet yönetimi alanında yararlandıkları bir kaynaktır. Türk devlet geleneği, içinde barındırdığı ve en iyi şekilde vurgusunu yaptığı adalet üzerine kurulmuş bir devlet geleneğidir. Adalet, her şeyin temelini oluşturur. Bu yüzden Türk devlet geleneği, savunduğu bu değerler ve dünya yönetim açısından üstlenmiş olduğu misyon dolayısıyla günümüze kadar varlığını genişleterek ve geliştirerek sürdürmeyi başarmıştır.

Türkler yönetim geleneği açısından dünyada en geniş ve tarihsel olarak çok eski bir geçmişe sahip mazisi geniş yönetim geleneğine sahiptirler. Bunun nedeni Türklerin coğrafi olarak çok geniş bir coğrafyaya yayılmalarıdır. Çok geniş coğrafyalarda farklı devletlerle etkileşim haline giren Türk yönetim geleneği bazı devletlerden etkilenmiş, bazı devletleri etkilemişlerdir. Türk yönetim geleneğinin uzun yıllar boyu birikerek tarih sahnesinde var olmasının nedenleri çoktur. Bu nedenlerin başında Türklerin sahip oldukları teşkilatçılıkları, bağımsızlıklarına olan düşkünlükleri ve askeri açıdan meziyetli olmaları gelmektedir. Fakat genel olarak Türkler farklı yönetim geleneklerinden etkilenseler de bu etkiyi kendi yönetim kültürüne uyarlama şekli ile yapmışlar ve bu sayede öz benlik kültürünü muhafaza etmişlerdir. Türk yönetim geleneğinin tarihi gelişimi Türklerin Orta Asya'dan dünya tarihine çıkmaya başlamasıyla doğru orantılıdır. Özellikle de yerleşik hayata geçip düzenli devlet ve ordu sistemine geçilmesi ile birlikte bu gelişme daha hızlı bir şekilde olmuştur.

Türklerin coğrafi olarak geniş alanlara dağılmaları ve faaliyet yürütmelerinin nedeni sahip oldukları ‘kızıl elma’ görüşüdür. Bu görüşün gayesi tüm cihan hâkimiyetidir. Türk devletleri bu amacı gerçekleştirmek istemişler ve bu amaç doğrultusunda mücadele etmişlerdir. Türk yönetim geleneğine asıl şekil veren bu ortak ülküdür. Türk yönetim geleneği tarihsel olarak incelendiğinde farklı dönemlerde gelişme veya gerileme gösterdiği görülebilmektedir. Bu durum o dönemdeki Türklerin lideri görevinde olan Türk devletinin refah düzeyi ile yakından alakalıdır.

Türk yönetim geleneğinde etkili olan unsurlar tarihin farklı dönemlerinde farklı şekilde bu geleneği etkilemişlerdir. Türk yönetim geleneğine etki eden unsurların hangilerinin daha önemli olduğunu söylemek yersizdir. Çünkü bu unsurların her birisi farklı açılardan Türk devlet geleneğine etki etmiş ve etmektedir. Bu unsurlar bütünde Türk

yönetim geleneğini oluşturmaktadır. Bir unsur olmadan diğer unsur varlığını sürdüremeyecektir.

İnsanların tarih sahnesinde yerlerini almaya başlaması ve topluluklar halinde bir arada yaşaması ile kişiler arasındaki ilişkileri düzenleyecek olan insanların üstünde bir yapılanmaya ihtiyaç duyulmuştur. Bu gelişmelerle doğru orantılı olarak devlet olgusu insanlar tarafından oluşturulmuştur. Türk milleti tarih boyunca en belirgin özelliği olan teşkilatçılığı sayesinde her zaman devlet kurumunu kurmuşlardır. İslamiyet'ten önce veya İslamiyet'ten sonra birçok Türk devleti tarih sahnesindeki yerini almıştır.

İslam tarihinde devlet başkanı ve yöneticilere yönelik kaleme alınan metinlere verilen isim olan siyasetname, Arapça "siyaset" ve Farsça mektup anlamına gelen "nâme" kelimelerinden oluşmaktadır. Amaç olarak açıklamayı hedefledikleri hususlar genel olarak, devletin nasıl yönetileceğini, yönetenlerde bulunması gereken özellikleri ve dikkat etmeleri gerekenlerdir (Levent, 1962: 168-171).

Siyasetnamelerde esas konu devlet yönetimidir. Bu yönetimde güç ve yetki hükümdarlarda olduğu için bu eserlerdeki öğütler hükümdarları hedef alır. Onlarda bulunması gereken nitelikler, devlet yönetiminin esasları ve şartları, devlet görevlilerinin sorumlulukları ve halka nasıl davranmaları gerektiği gibi konular üzerinde durulur. Özellikle bu tür eserlerde hükümdarlara ve yöneticilere ısrarla adil olmaları tavsiye edilir. Onlar seçkin kullardır. Çünkü halkın mutlu olabilmesi için Allah'ın halifesi ve yeryüzündeki gölgesi kabul edilen hükümdarın adil olması gerekmekte veya belki de bu tek çözüm olarak görülmektedir. Allah'ın kendisine verdiği bir emanet kabul edilen halkı gözetmek sultanın en başta gelen görevlerindedir. Doğu'da en iyi devlet idaresi ve ideal hükümdarın nasıl olması gerektiği yönünde eser yazmak bir gelenektir.

Bu çalışmanın temel amacı, doğu medeniyetinin siyasetname alanındaki temel eserleri arasında temel yapı taşı olan Nizamül Mülk' ün Siyasetname adlı eserinden hareketle, devlet yönetiminde etkili olan unsurların başında gelen yöneten ile yönetilen ilişkisine yönelik genel algılar ve eğilimlere dair çıkarsamalarda bulunmaktır. Söz konusu olan bu çalışma açısından öncelikli olan yanı, Türk yönetim geleneği ve kültürü içerisinde önemli bir yer tutan yöneten-yönetilen ilişkisine dair anlamlı bir çıkarım yapabilmektir. Çalışmanın önemi Türk yönetim geleneği içerisinde önemli bir yeri olan "Siyasetnâme" eserinin yöneten yönetilen ilişkisi bağlamında incelenmesidir. Eser birçok defa lisansüstü

tez çalışmalarında incelenmişse de, eser ile ilgili yöneten yönetilen ekseninde bugüne kadar hiçbir lisansüstü çalışma yapılmamıştır. Eserin farklı yönleri farklı lisansüstü çalışmalarda ele alınmışsa da yöneten yönetilen boyutu araştırılmamıştır. Bu çalışma bu yönüyle yazın alına yeni bir kaynak oluşturması yönüyle önemlilik arz etmektedir.

Siyasetnameler klasikleşmiş eserler olarak hala önemini korumaktadırlar. Önemli olmalarının nedenlerini şu şekilde özetlemek mümkündür (Canatan, 2014: 11):

- Siyasetnameler, zamansal açıdan sadece kendi dönemlerinin siyasal zihniyet ve kültürü hakkında bilgi veren kaynaklar olarak kalmaz; zaman içerisinde nasıl bir siyasal yapılanmaya yol açtıkları konusunda da ipuçları verirler. Hem siyaset düşüncesinin yansıtıcısı hem de yapılandırıcısıdır.
- Siyasetnameler, esas amaçları olmamakla birlikte kendi zamanlarının siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel şartlarını da yansıtan ve dolayısıyla da hem tarihsel hem de sosyolojik değeri olan metinlerdir. Bu metin farklı amaçlarla okunabilir ve zihniyet okumasının yanında tarih ve toplum okuması da yapılabilir.
- Siyasetnameler, kronolojik olarak okuduklarında bazı noktalarda nasıl bir süreklilik oluşturdukları ve zihniyetteki yapılanmayı nasıl sabitledikleri görülecektir. Siyasetnamelerde dikkat çekici ve hatta bazen de sıkıcı tekrarlar sürekliliğe işaret eder.
- Süreklilik arz eden fikirler ve düşünceler, muhtemeldir ki günümüze bir şekilde etki etmişlerdir. Uzun vadeli bir bakış açısıyla siyaset düşüncesi incelendiğinde, geleneksel siyaset düşüncesinin sadece tarihte işlev görmediği, bugünü de etkilediği görülecektir. Özellikle bu açıdan siyasetname metinleri, günümüz siyasi ve sosyal hayatına da ışık tutmakta ve etkilemektedirler.

Bu çalışmada Türk yönetim geleneği ele alınmış ve Türk yönetim geleneğinde siyasetnamelerin etkisi araştırılmıştır. Türk yönetim geleneğinde var olan siyasetnamelerin tek tek ele alınması zor olduğu için Büyük Selçuklu veziri Nizamül Mülk 'ün "Siyasetname" adlı eseri örnek olarak seçilmiş ve incelenmiştir.

Çalışmanın temel sorunsalı, Türk yönetim geleneğindeki bilhassa devlet yönetiminde görev alan kişilerin kendilerine rehber edindikleri Nizamül Mülk'ün Siyasetname adlı eserinde yöneten-yönetilen ilişkisi bağlamında incelemektir. Türk yönetim geleneği

açısından siyasetnamelerin yeri ve önemi, bu siyasetnamelerin çalışmanın temel araştırma konusu olan yöneten-yönetilen ilişkisi bağlamında üslenmiş olduğu misyon nedir? Bu çalışmada aşağıdaki diğer sorular da cevaplandırılmaya çalışılmıştır:

1. Türk yönetim geleneği nedir?
2. Türk yönetim geleneğinin ilkeleri nelerdir?
3. Türk yönetim geleneğini etkileyen unsurlar nelerdir?
4. Türk yönetim geleneğinin kaynakları nelerdir?
5. Türk yönetim geleneği içinde önemli bir yere sahip olan siyasetnamelerin genel özellikleri nelerdir?
6. Türk ve Türk-İslam yönetim geleneğinde büyük öneme sahip olan başlıca siyasetnameler nelerdir?
7. Türk yönetim geleneği klasik kaynaklarından olan siyasetnamelerin devlet yönetiminde ne gibi etkisi olmuştur?
8. Nizamül Mülk Siyasetname eserinde yöneten ile yönetilen nasıl açıklanmış ve bu grupların devlet yönetimindeki rolleri nasıl belirtilmiştir?
9. Nizamül Mülk Siyasetname eserinde devlet yönetiminde asli unsurların başında olan iki gruba ne gibi tavsiyelerde bulunmuştur?
10. Türk yönetim geleneği içindeki siyasetnameler arasında temel bir yapıt olan Nizamül Mülk Siyasetname adlı eseri kendi dönemi ve sonraki dönemlere ne gibi katkılar sağlamıştır?

Çalışma kapsamında ele alınan yukarıdaki sorulardan 1-4. sorular birinci kısımda, 5-7. sorular ikinci kısımda, 8-9. sorular üçüncü kısımda ve son olarak 10. soru ise sonuç kısmında cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Siyasetnameler, Türk yönetim geleneğinin klasik kaynakları arasında devlet yönetiminde olan kişilere, yine devlet içerisinde görev almış veya toplum nezdinde saygın bir yeri olan kişiler tarafından kaleme alınmış olan, devlet idaresi açısından tavsiye niteliğinde fikirler sunan metinlerdir. Bu bağlamda, araştırmanın temel hipotezi, 'Türk yönetim geleneğinin oluşumunda ve yöneten-yönetilen ilişkilerinin şekillenmesinde Siyasetnameler etkili olmuştur". Bu temel hipotez çerçevesinde hazırlanacak çalışmada üzerinde durulacak temel husus, Nizamül Mülk' ün Siyasetname adlı eserinin yöneten ile yönetilen ilişkisi bağlamında ele alınıp, devlet yönetiminde ne gibi bir rol üstlendiğini incelenmesidir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK YÖNETİM GELENEĞİ

Çalışmanın bu bölümünde, çalışmanın ana konusu olan siyasetname türünün en önemli eserlerinden biri olan ‘‘Siyasetname’’ isimli eserin yazıldığı dönemin şartlarını daha iyi kavramak ve anlamak için Türk yönetim geleneği hakkında bilgilere yer verilmektedir. Bu bölümde Türklerin İslamiyet’i kabulünden önce ve sonrasındaki devlet yapısı, Türklerin yönetim geleneği ve bu geleneği meydana getiren ilkeler ve unsurlar açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bilgiler ışığında ‘‘Siyasetname’’ isimli eserin yazılışındaki gayenin temellerinin neler olduğu hakkında açıklamalar yapılmaya çalışılmıştır.

1.1. Türk Yönetim Geleneği

İnsanların tarih sahnesinde yerlerini almaya başlaması ve topluluklar halinde bir arada yaşaması ile kişiler arasındaki ilişkileri düzenleyecek olan insanların üstünde bir yapılanmaya ihtiyaç duyulmuştur. Bu gelişmelerle doğru orantılı olarak devlet olgusu insanlar tarafından oluşturulmuştur. Türk milleti tarih boyunca en belirgin özelliği olan teşkilatçılığı sayesinde her zaman devlet kurumunu inşa etmişlerdir. İslamiyet’tin kabulü öncesi veya İslamiyet’tin kabulü sonrası birçok Türk devleti tarih sahnesindeki yerini almışlardır.

Devlet, tarihsel olarak insanlar tarafından meydana getirilmiş ve bir takım kendine has özelliklere haiz en mükemmel teşkilatlanmalardır. Bulunduğu coğrafyalarda en üstün organizasyon olan devletlerin sağlıklı bir şekilde mevcudiyetini devam ettirebilmeleri için her şeyden önce temeli sağlam zemine oturtulmuş bir bürokrasiyi tesis etmeleri gerekmektedir. İslamiyet’in kabulünden önce Türk devletlerinde ve İslamiyet’in kabulünden sonra Türk devletlerinde bu yapının sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için başta hükümdar ve vezirler olmak üzere birçok devlet büyüğü tarafından çeşitli yöntem, fikir ve siyasetnameler gibi uygulama ve eserlerle desteklenmişlerdir (Portlakkaya, 2009: 11). Türk yönetim geleneği açısından devlet için gerekli görülen bir takım unsurların varlığından söz etmek gerekmektedir. Bu unsurlar ordu, hazine, adalet, halktır. Bunlar arasındaki ilişkinin sürekliliğin sağlanıp bir düzen içerisinde devam ettirilmesi devletin ömrünü ile yakından ilgili olmuştur.

İslamiyet’in kabulü öncesi Türk yönetim geleneği ilkesel olarak incelendiğinde, ‘‘devlet hayatında geleneklere bağlılık’’, ‘‘hamlecilik’’, ‘‘devlet kadrolarının uzmanlardan

oluşması ve halka açık olması”, “*yönetimde kararlılık ve görevdeki personelin uzun süre hizmette kalması*”, “*danışma kurulu, bilim- bilim adamına saygı ve disiplin*”, “*protokol ve denetim ilkelerinde titizlik*” ilkeleri mevcuttur (Uğur, 1987: 130).

Devlet hayatında geleneklere bağlılık, bir coğrafyada devlet aygıtının sürekliliğinin sağlanması için dönemin hukuk şartlarına uygun bir şekilde geçmişten süre gelen ilkelerin korunması gerekmektedir. Eğer ki bu şekilde yer etmiş geleneklere sırt çevrilmesi durumunda devleti yönetmek için o milletin öz karakterine uygun argümanlardan yararlanılmayacaktır. Türkler tarihin her döneminde farklı coğrafyalarda bulunmuşlar, sosyal, ekonomik ve yönetsel manada çevresindeki devletlerden yönetime dair fikirler devşirmişlerdir. Fakat Türkler benlik ve kültür seviyesi üst seviye bir millet olarak edinmiş oldukları bu fikirlerin tamamıyla olduğu şekliyle uygulamak yerine bu fikirleri kendi gelenekleri ile bir potada eriterek kendilerine uygun bir şekilde yönetim sistemlerine entegre etmişlerdir. Özellikle binlerce tarihi geçmiş yıllar göz önüne alındığında, “Türk” adı tarihin her döneminde kendilerine bir yer bulabilmesinin nedeni bağlı oldukları yönetim gelenekleri sayesinde. Türklerin yönetim geleneğinin süreklilik arz etmesinin fikri temelinde gelenekçilik vardır (Taneri, 1993: 189).

Hamlecilik, devlet hayatında gelenekçiliği esas kılmak için milli ruha ihtiyaç vardır. Hamlecilik de gücünü milli ruhtan almaktadır. Milli ruhun kapsamı ne kadar geniş olursa hamlecilik de o kadar fazla olur. Hamlecilik sözlük anlamı itibariyle atılım manasına gelmektedir. Hamleciliğin son aşaması cihan egemenliğidir. Dünyada geçmişten ve günümüze birçok devlet cihan egemenliği için uğraş vermiş, vermektedir (Taneri, 1993: 208).

Devlet kadrolarının uzmanlardan oluşması ve halka açık olma, Türklerde devlet anlayışının bu denli köklü olmasına bir diğer kanıt özellikle yüksek devlet kadrolarında alanlarında uzmanlaşmış, liyakatli kişilerin getirilmesidir. Türk-İslam devletlerinde bu ilke büyük bir titizlikle uygulanmıştır. Özellikle Ortaçağ Türkler devletlerinde üst düzey yönetici kadrolarına daha çok yönetim üzerinde daha çok bilgiye ve tecrübeye sahip olan İran kökenli devlet adamları tercih edilirken, orduda ise en küçük erinden en rütbeli komutanına kadar genellikle Türk komutanlardan oluşmaktaydı. Bir başka ifade ile devlet yönetimini iyi bilen İranlılar bürokratik kadroda, savaş, savuma, saldırı gibi askeri hizmetleri iyi bilen Türkler ise askeri kadroda görev almaktaydı (Taneri, 1993: 220). Fakat bu uygulama her Türk-İslam

devletinde aynı şekilde uygulanmayıp zaman zaman farklılıklar gözlemlense de, Türk-İslam devletlerinde kamu hizmetini yerine getirecek olan kişilerin liyakatleri ve uzmanlıkları her zaman göz önünde bulundurulmuş ve bu ilke büyük bir hassasiyetle uygulanmaya çalışılmıştır. Bu ilkenin göz ardı edilmesi ile devletlerin yıkılma sürecine girmesi arasında doğrusal bir ilişki olduğu göze çarpmaktadır.

Yönetimde kararlılık ve görevdeki personelin uzun süre hizmette kalması, yönetimde kararlılık devletin atılım yapmasında büyük bir etkidir. Türk devletlerinde bu istikrarı sağlamak için devlet kadrolarında yerli-yersiz değişiklik yapmaktan kaçınmışlardır. Türk devletlerinde yönetimde bakanlıkların sayısı genellikle sabit kılınmış ve yeni bir bakanlığın kurulması için akılcı yollara başvurulup, ihtiyaç olup olmadığını isabetle tespit ettikten sonra kesin karara varmışlardır. Türk devlet geleneğinde kararlılığı sağlayan öğelerden biri de özellikle üst düzey yöneticilere görevlerinde uzun süre kalma imkânının sağlanmasıdır. Kamu görevlilerinin görevleri başında uzun süre kalabilmeleri ülkede hâkim olan politik durumla yakından alakalıdır. Ülkedeki politik ortamın düzenli olduğu bir yer de kamu görevlileri görevleri başında uzun süre kalma imkânı bulurlar (Taneri, 1993: 233).

Danışma kurulu- bilim adamına saygı, Türk yönetim tarihine baktığımızda ulemâlara yani bilginlere itibar edildiği görülmektedir. Bu grup yüzyıllar boyunca toplumda önemli bir yer tutmuş ve itibar görmüşlerdir. Zaman zaman itibarlarını kaybetmişlerdir. Bunun neticesinde ise devlet ve toplum zarar görmüştür. Türk devlet adamları, devlet yönetiminde danışma kurumuna, ilk çağlarda kurulmaya başlayan devletlerden itibaren yer verilmiştir. Danışma kurulunun yanında devamlı olarak bilginlerin fikirlerinden ve tecrübelerinden yararlanmak da ihmal etmedikleri bir husustur (Taneri, 1993: 237).

Disiplin, protokol ve denetim ilkelerinde titizlik, disiplin, devlet otoritesinin vazgeçilmez öğelerinden birisidir. Devlet otoritesi disiplin ile hayata geçirilir. Disiplin bozulduğunda otorite zafiyetleri baş gösterir. Türk yönetim geleneğinde özellikle de töre disiplinli bir şekilde yönetimde ve toplumsal hayatta uygulanmıştır. Türk devletlerinde devletin yapı taşlarından olan askeri alanda zaman zaman bazı dönemlerde disiplinin bozulması sonucu askeri alanda bir takım değişiklikler yapılmış, kaybolan disiplini tekrardan muhafaza etmek için çalışmalar yapılmıştır. Protokol da disipline bağlıdır. Disiplinin tam anlamıyla olmadığı bir yerde protokolün varlığını söz etmek mümkün değildir. Protokole disiplinsizliğin hâkim olması protokol üyelerinin sadede şekil olarak var olduğunu

gösterir. Yani devletin varlığı şekil olarak vardır, bu durum anarşiye ve otorite boşluğuna neden olabilmektedir (Taneri, 1993: 272-282).

1.2. Türk Yönetim Geleneğini Etkileyen Unsurlar

Türk yönetim geleneği mazisi tarihsel olarak çok eskiye dayanmaktadır. Türk yönetim geleneği, tarihsel olarak farklı coğrafyalarda hüküm sürmüş olan Türk boylarının çevresiyle etkileşim halinde olmaları münasebetiyle bazı devletlerin geleneklerini etkilemişler ve aynı zamanda etkilemişlerdir. Türk yönetim geleneğini tarih sahnesine çıktığı günden bugüne kadar etkileyen unsurlar olmuştur. Bu unsurlar genel olarak bürokrasi, asker, yönetici, reaya ve adalet olarak sıralanabilir. Bu unsurlar tarih içerisinde önemlerinde farklılıklar olsa da, Türk yönetim geleneği içerisinde önemli bir yere sahiptirler.

1.2.1. Asker

Bir milletin bekasını devam ettirebilmesi ve varlığını sürekli kılması için devlet teşkilatından sonra hassasiyet göstereceği unsur askerdir. Özellikle Türklerin savaşçı yapıları sayesinde kurdukları birçok devlet çok çabuk bir zamanda sınırlarını genişletmişlerdir. Türkler tarihin bazı dönemlerinde bazı ülkelerin orduları içerisinde paralı askerlik yapmışlardır. Fakat orduları içerisinde yer aldıkları devletin merkezi otoritesinin zayıflaması ile birlikte bağımsızlıklarını ilan etmiş ve kendi devletlerini kurmuşlardır. Bilindiği üzere dünyada ilk ordu teşkilatı olan onlu sistem Hun Türkleri tarafından kurulmuştur. Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti devleti de dâhil olmak üzere birçok devlet ordularında bu sistemi uygulamaktadır.

Türk devletleri ve Türk-İslam devletlerinde hemen her Türk her an için savaşa hazır vaziyette olduğundan ve askerlik hususî bir meslek olarak görülmediği için, Türk yönetim geleneğinin en temel kurumu olan ordu teşkilatı ile dünyadaki diğer düzenli ve düzensiz ordu teşkilatları arasında en belirgin üç büyük fark göze çarpmaktadır.. Bunlar, Türk ordusu ücretli değildir. Türk orduları her zaman için savaşa hazır durumdadır. Türklerin sporları, eğlenceleri ve avlanmaları dahi askeri bir hazırlık niteliğindedir. Son olarak ise, Türk orduları temelde süvarilerden yani atlı birliklerden oluşmaktaydı. Bu birliğe yardımcı olarak yayaların sayısı atlı birliklere nispeten daha azdı. Türklerin dünya askeri sistemine kazandırdığı en büyük buluş ise 10'lu sistemi kazandırmalarıdır (Kafesoğlu, 2015: 281-282).

Türk devletlerinde ve Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti içinde askeri teşkilat devlet teşkilatı içerisinde çok önemli bir yeri vardır. Çünkü uzun yıllar

dünyaya hâkim olmuş olan bu devletin odak noktasını hemen daima seyfiye sınıfı oluşturmuştur. Askeri teşkilat Osmanlı Devleti içerisinde en önceli mevkiileri elinde tutmuş ve devletin ilerleyen yıllarında yapılan ıslahat çalışmaları da ilk olarak askeri teşkilatlanma için yapılmaya çalışılmıştır. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'ni bir asker devlet olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır (Özcan, 1999: 93).

Türk-İslam devletleri içinde en düzenli ve geniş topraklara sahip olan Osmanlı Devleti ordu bakımında da geniş bir hacme sahipti. Osmanlı ordusunun temelini Anadolu ve Rumeli'nin tımarlı ordusu ve kapıkulu askerleri oluşturmaktaydı. Bu kuvvetlere yardımcı olarak imtiyazlı emirlikler ve beyliklerden gelen yardımcı kuvvetlerde eklenmektedir. Osmanlı ordu sistemi içerisinde daha önce Türk-İslam devletlerinde uygulanan devşirme sistemi önemli bir yer tutar. Osmanlı ordusu bu sistemle özellikle gayri Müslim olan reâyânın çocuklarını genç yaşta eğiterek ve İslami bir terbiye ile eğittikten sonra orduda önemli vazifeler vermekteydi. Bu sistem sayesinde hem gayrimüslim reâyâ devlete bağlılığı artması sağlanıyor hem de orduda nitelikli asker sayısı artırılıyordu (Ortaylı, 2008: 240-241).

1.2.2. Yönetici

‘Eğer hükümdar olmasaydı insanlar birbirlerini yerlerdi! Tıpkı çoban olmayınca sürünün yırtıcı hayvanlar tarafından yenmesi gibi’ (Es-Seâlibi, 1997: 33)

Halk toplulukları, çeşitli özellikleri olan insanlardan meydana gelir. Her zümrenin maksat ve hedefi diğerlerinin hedefine karşıdır, özellikle de yapıları gereği birbirlerine karşıdır. Bu sebeplerden dolayı toplumlar kendilerinin çıkarlarını koruyacak bir hükümdara ihtiyaç duymuşlardır. Toplumun sevk ve idaresini sağlayacak olan bu hükümdarın genel görevleri; milleti içerisinde bulunduğu karışık düzenden kurtarmak ve onları nizami bir düzen içerisinde yönetmek, toplumu hedef alan içerden ve dışardan oluşabilecek tehditlere karşı milletini korumak, millete adil ve adaletli bir şekilde yönetmek ve gerekli olan haklarını millete tevdi etmek ve varsa eğer toplum üzerindeki haksızlıkları, adaletsizlikleri kaldırmak, sahip olduğu siyasi kudret ile ülkesinin şehirlerini mamur kılmak ve milletin refahını artırmak olarak sayılabilmektedir. Bu görevleri yerine getirmek için ise hükümdarın adaletli ve insafli bir kişiliğe sahip olması gerekmektedir. Toplum/toplumlar böyle bir hükümdara olan ihtiyacı, toprağın yağmura olan ihtiyacı gibidir. Reâyânın fertleri her durumda ve her zamanda büyük bir devlet başkanının adaletine ve şefkatine muhtaçtır (Sühreverdi, 2015: 19).

Siyasetnameler, farklı dönemlerde farklı fikir adamlarının kaleme aldığı bu metinlerde genel geçer ve itiraz edilemez bir dizi niteliğin neredeyse tüm siyasetnameler için ortak bir çerçeve sunacak kadar örnek bir görünüm arz ettiğini düşünmemize yol açar. Siyasetnamelerde ele alınan rol model olan devlet başkanının da olması gereken bazı özellikler ise, cesaret, bilgi, merhamet, akıl, güç ve liyakat temelinde karşımıza çıkan bu niteliklerin temeli adalettir (Akkuzu, 2013: 52).

Büyük Selçuklu Devletinin ünlü veziri Nizamül Mülk eseri olan Siyasetname' nin ilk giriş bölümünde siyasi teşkilatlanma olarak devletin önemi ve hükümdarın toplum ve devlet içerisindeki yeri ve önemini şu sözlerle ifade etmektedir. Nizam'ül Mülk 'ün bu ifadeleri Türk yönetim geleneğinde devlet başkanında bulunması gereken vasıfları özetlemektedir (Nizam'ül Mülk, 2015: 17):

“Allâhü Teâlâ her zaman halkın birini seçer, onu hükümdarlık özellikleriyle övülmüş, süslenmiş durumuna getirir. Dünyanın gidişatından, vatandaşın huzurundan sorumlu tutar. Fesadı, fitneyi, kargaşayı yok eder. Haşmet, heybet, azamet ve görkemi insanların gözlerine ve gönüllerine yerleştirir. Hükümdardan emin olan vatandaşlar da devletin devamını isterler”

Özellikle Türk yönetim geleneğinde devlet adamlarının ve yöneticilerinin yararlandığı siyasetnamelerin genelinde ideal devlet başkanı ve yönetici de bulunması gereken bir takım özelliklere rastlanmaktadır. Bu özellikler yazılan metinlerin genelinde var olan özelliklerdir. Bunlar; adalet, akıl, zulmün önlenmesi, işi ehline verme, merşveret/danışma kurumuna önem verme, ölçülü, itidalli, ihtiyatlı ve uyanık olma, tevazu, kontrol, cömertlik, doğruluk ve dürüstlüktür. Bu özellikler siyasetnamelerde ele alınan genel özellikleri oluşturmaktadır (Ergan, 1999: 33-40).

1.2.3. Reaya

Reaya kavramı epistemolojik kökeni itibari ile Arapça bir kelime olup, Arapça 'daki “bireylerin oluşturdukları topluluk” manasını veren “*raiyye*” ve “*raiyyet*” sözcüklerinin çoğul hali olarak kullanılmaktadır. Reaya kavramı “*iktisadi faaliyet olarak ziraat işi ile uğraşan insanları*” ifade ederken genel anlamı itibari ile “*bir hükümdar yönetimi altındaki tüm insanları*” ifade etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda reaya terimi ancak son yüzyıllar da sadece gayrimüslimler için kullanılmıştır (Özcan, 1992: 91).

Siyaset bilimciler devleti, “insan topluluklarının siyasi örgütlenmesi” olarak tanımlamaktadırlar. Bu tanıma göre, insan unsuru devletin açıklanmasında elzem derece

önemlidir. Devletin insan unsurunda meydana gelen değişmeler; aynı anda egemenlik unsurunun değişmesine de sebep olmaktadır (Karatepe, 1999: 35)

Türk devlet geleneğinde reaya her şeydir. Vergi onlardan gelir, asker onlardan beslenir, devlet başkanının ve memurların durumu, reaya ile olan ilişkilerine göre değerlendirilir. Reaya, devlet başkanının hem hizmetkârları hem de en büyük destekçileridir. Devlet başkanı reayanın gönlünü hoş tutmak zorundadır. Devlet başkanı reaya kendin sevdirmeyi başarırorsa iktidarını sağlamlaştırmış olur. Devlet ve hükümdar milletsiz olmaz, ordu olmadan milletin güvenliği sağlanamaz, ordu ekonomi olmadan toplanamaz, ekonomi millet olmadan yapılamaz ve millet ise adaletsiz, hukuksuz bir arada durmaz (Uğur, 1987: 169).

Özellikle Türk devletleri içinde Osmanlı Devleti'nde reâyâ, iktisadi hayatın belirgin niteliği tarım ve ziraattan ibaret olan, üretimi elinde tutan sınıftır. Her türlü üretimi gerçekleştirmek, devlete vergi ve resim gibi gelir sağlamak, devleti savaş ve her türlü faaliyetlerde finanse etmek reâyânın temel görevlerindendi. Yönetenlerin imtiyazlarına sahip olmayan reâyâ, devlet başkanını "Allah'ın emaneti" gibi görmekteydi. Devlet başkanının kulları üzerindeki hareket serbestiyeti reâyâ üzerinde yoktu. Reâyâ, bir takım hizmetleri yapmak veya yerine "raiyyetlik rüsûmu" denilen vergi ve resim ödemek zorunda olan halk kitlesidir (Dursun, 1989: 197).

1.2.4. Adalet

Türkler, devlet yönetiminin birinci şartı olarak, reayaya adalet kuralları içinde davranma erdemini daha devletlerinin kuruluşlarının ilk devresinden itibaren aşmışlardır. Özellikle yakınması olan reaya içerisinde bir vatandaş hükümdara veya baş vezire başvurmak kaydıyla, mahkemesine bakılmasını isteyebilirdi. Türklerde kanun ve töreyi bozmak isteyenler veya bunlara aykırı hareket edenler hemen cezalandırılırdı. Bu uygulama, adaletin etkinliği süratle yerine getirilendir sözünü hatırlatmaktadır. Türkler hukuk kurallarını "töre" adıyla eski çağlardan almışlar ve uygulamışlardır. Bu sebeple Türk devletleri adalete önem verdikleri ölçüde hâkim oldukları coğrafyalarda asayiş ve dolayısıyla da düzeni rahat bir şekilde kurmuşlardır (Taneri, 1993: 339).

Devlet başkanının en öncelikli görevleri devlet ve millet üzerinde adaleti teşkilat ve uygulama açısından sağlam bir zemin üzerine inşa etmesi ve egemenliği altındaki millete adil ve adaletli bir yönetim sergilemesi gelmektedir. Bunların yanında hükümdar olan kişi,

milletin örf ve âdetine uygun yasaları yapması ve adaletli olarak yapılan bu yasalara kendisi de dâhil herkesin uymasını sağlaması gerekmektedir. Bu durum Türk yönetim geleneğinin anayasası konumunda olan ‘‘töre’’ nin bir gereğidir. Böyle bir durumda devlet ve toplum içerisinde kanunlar adil ve tarafsız bir şekilde uygulanabilecektir (Kösoğlu 1997: 125).

Günümüzde mahkemelerde hâkimlerin arkasındaki duvarda ‘‘adalet mülkün temelidir’’ sözü Türk devlet geleneği ve özellikle de Osmanlı Devleti’nin devlet yönetim geleneğinin ana felsefesini oluşturan ‘‘daire-i adalet’’ in bu günümüze yansımadır. Bu kavram siyasi hâkimiyeti geniş bir perspektifle ifade etme kudretine sahiptir. Fakat günümüzde yönetim boyutu yasama ve yürütmeye ile ilişkilendirildiği için daire-i adalet sadece yargıya indirgenmiştir.

Osmanlı Devleti içerisinde görev yapmış olan Koçi Bey, özellikle dönemin padişahı olan ‘‘VI: Murad’’ için hazırladığı risaleleri ile bilinmektedir. Koçi Bey’e göre Osmanlı ülkesindeki bozulma emareleri ilk olarak yükseliş döneminin son padişahı olan ‘‘Kanuni Sultan Süleyman’’ dönemiyle görülmeye başlandığının altını çizmektedir. Yazmış olduğu risalelerde devlet içerisindeki bu bozulmanın sonuçlarını ise ‘‘daire-i adalet’’ paradigması üzerinden açıklamaktadır. Koçi Bey’ göre: ‘‘velhasıl saltanat-ı âliyyenin şevket ve kuvveti asker ile askerinin ayakta durması hazine ile hazinenin toplanması reaya ile reayanın ayakta durması adalet ve doğruluktur. Şimdi âlem harap, reaya perişan, hazine eksiklik içinde ve kılıç erbabı da bu haldedir’’ (Çakmakcıoğlu, 2010: 66).

Bu minvalle ‘‘daire-i adalet’’ yani adalet dairesini Metin Heper şu ifadeleriyle açıklamaktadır: ‘‘ Hükümdar askerleri olmadan iktidar sahibi olmaz, askerler parasız olamaz, reayanın refahı olmadan para olamaz ve adalet olmadan reayanın refahı sağlanmaz!’’ Heper’e göre devlet yönetiminden asıl sorumlu olan hükümdarın en asli görevi, kamusal ve özel alan ayırt etmeksizin her türlü faaliyette adaleti temin etmek ve adalet ışığında toplumsal hayatın düzenini ve güvenliğini sağlamak idi. Diğer taraftan devlet yöneticilerinin ise, yönetim kadrolarındaki israfı önlemek ve devletin kaynaklarının adil bir şekilde dağıtılması en önemli ve öncelikli vazifelerin başında gelmekteydi (Heper, 2015: 55).

1.3. İslamiyet'in Kabulü Öncesi Türk Devletlerinde Yönetim ve Devlet Teşkilatı

İslamiyet'in kabulü öncesi Türklerin İslam dinine girmeden önce kurmuş oldukları devletlerdeki yönetim yapısını açıklamadan önce İslamiyet öncesi Türk kültürü olarak bilinen "Bozkır Kültürü" nün açıklanmasının isabetli olacağı düşünülmektedir.

Tarih sahnesinde yerini almış ilk kültür ve medeniyetlerin üzerinde yaşadıkları coğrafi şartların özellikleri çok net bir şekilde görülmektedir. Coğrafi şartlara bağlı olarak yaşadıkları alan orman örtüsü ile kaplı olan toplumlar "asalak kültürünü (avcılık, devşiricilik)", tarım yapmaya uygun alanlarda yaşayanlar "köylü kültürünü (çiftçilik)" ve tarıma elverişli olmayıp daha çok küçük veya büyük baş hayvan yetiştirilmeye uygun bozkır bitki örtüsünün hâkim olmasından dolayı "çoban külütürü" nü benimsemişlerdir. İslamiyet'in kabulü öncesi Türklerin sahip oldukları bu kültür genel olarak "bozkır kültürü" olarak adlandırılmaktadır. Kültürlerin meydana gelip bazı, kendine has bazı özelliklere sahip olmalarında ortaya çıktığı coğrafi şartların yanında etkili bir diğer unsur olan, bu kültüre sahip topluluğa üye olan bireylerdir. Kültürlerin meydana gelmesindeki bu etkenlerin yansıması, bir takım manevi özelliklere sahip kavimlerin, benimsedikleri bir takım kültürel değerleri kontrol edebilme yetkisini de dâhil etmek gerekmektedir. Buradan hareketle, kavimler kendi içlerinde oluşan her kültürel olguyu benimsemekten ziyade, düşünce tarzına ve toplumsal yaşamına uygun fikir ve faaliyetleri benimsemekte, kültürel bir değer olarak kabul etmektedirler. Bu özellikler dikkate alındığında genel olarak kültürlülerin üç temel dayanağından söz etmek mümkündür. Bunlar; "coğrafi çevre", insan unsuru" ve "cemiyyet (topluluk)" olarak sırlanabilir. Verilen bu bilgiler dikkate alındığında İslamiyet'in kabulünden öncesi Türklerin yaşamış oldukları coğrafyalar da göz önüne alındığında, İslamiyet'in kabulünden öncesi Türklerin benimsemiş oldukları kültüre "Bozkır Kültürü" denilmektedir (Kafesoğlu, 2016: 205-206).

Bozkır kültürünün en önemli figürü attır. Zira bozkır kültürünü meydana getiren İslamiyet'in kabulü öncesi Türkler tarafından at sosyal hayatta yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Fakat ana unsurunun at olmasının yanında demir de bozkır kültürünün kendine has özelliklerinin başında gelmektedir. Bu bakımdan "at" ve "demir" bozkır kültürünün iki temel ögesi konumdaydı. Bozkır kültüründe, İslamiyet'in kabulü öncesi Türklerin göçebe bir yaşam tarzı benimsemelerinden dolayı farklı bir hukuk sistemi bulunmaktaydı. Bozkır kültürü kendine has bir karaktere sahip bir kültür olduğu için din,

düşünce ve ahlak yönlerinden tamamlanarak meydana gelen manevi bir değerler bütünü oluşturmuştur (Kafesoğlu, 2016: 206). İslamiyet'in kabulü öncesi Türkler sahip oldukları kültürlerinin ana karakteri olan at ve demir sayesinde diğer kültürlerle sahip kavimler karşısında ezici bir üstünlük kurmuşlar, "güneş bayrak, gök çadır" ülküsüyle gündoğusundan günbatısına kadar geniş bir coğrafyaya hâkim olma gücüne sahip olmuşlardır. Hâkim oldukları yerler Orta Avrupa'dan Güney Rusya'ya ve Kuzey Sibirya'nın ormanlık kesimlerine, güneyde Hayber Geçidinin yol verdiği Hindikuş Dağları ve doğuda İran paltosu ve hatta Anadolu'nun yaylarına kadar uzanmaktaydı (İlgen, 2010: 821-825).

Türk milletinin tarihi geçmişi net bir şekilde bilinmemesine rağmen, yaklaşık olarak dört bin yıllık bir geçmişe sahiptirler. Türklerle ilgili ilk yazılı bilgilere coğrafi olarak yakın olan ve her zaman etkileşim halinde olduğu Çinli kaynaklarda rastlanmaktadır. İslamiyet'in kabulü öncesi Türkler, ilk ana yurdu olan Orta Asya'da ve diğer bulunduğu coğrafyalarda özellikle de çabuk teşkilatlanabilmesi sayesinde siyasi birlik olan devlet kurumunu meydana getirmişlerdir. Bu özelliği ile İslamiyet'in kabulünden önce Türkler, tarihin hiçbir döneminde devletsiz kalmamışlar, devletin milli varlığı koruyan, yaşatan ve geliştiren vazgeçilmez bir unsur olarak algılanmıştır. Bu sayede her Türk topluluğu devlet kurmaya büyük ehemmiyet vermiştir. Tarihte ilk ortaya çıkan Türk devleti "Hun Devleti" dir. Devlet ismi içerisinde "Türk" ibaresini kullanan ilk devlet "Göktürk Devleti" i olmuştur. Türk kelimesi "güçlü, kuvvetli" anlamına gelmektedir. Günümüzde "Türk" kelimesi geçmişteki kullanımlarında ziyade, Türk soyundan gelmiş olan bütün toplulukları ifade etmek için kapsayıcı bir kavram haline gelmiştir.

Türk tarihinin dönem noktası Türklerin İslam dinini kabul ederek Müslüman olmalarıdır. Türk tarihi üzerine yapılan araştırmalarda artık klasikleşmiş İslamiyet öncesi Türkler ve İslamiyet sonrası Türkler şeklinde bir kategorizasyona gidilmektedir. Durumun böyle olmasında İslam dininin Türkler üzerinde etkilerinden kaynaklanmaktadır. Türkler İslam dinine girmeden önce de din değiştirmişlerdir. Fakat bu değişiklikler inanç boyutunda kalıp siyasi, sosyal ve hukuksal açıdan bir sistem değişikliğine gidilmemiştir. Türkler İslam dinine girmeleri ile birlikte sadece inanç sisteminde değil siyasi, sosyal ve hukuksal alanlarda İslam dinine uygun bir şekilde değişiklikler yapmışlar, İslam dinine uygun bir sistemi benimsemişlerdir. Özetle; Türklerin tarihi hakkında yapılan veya yapılacak olan bir araştırmada ikili bir kategorizasyona gidilmesinin nedeni İslam dini ile sadece inanç değişikliği ile sınırlı kalmayıp sistem delikliğinin de yaşanmasıdır.

1.3.1. Hükümdar

İslamiyet'in kabulü öncesi Türklerde devlet yönetiminde en üst kademe hükümdarlık makamı idi. İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerinde dinin etkisi açık bir şekilde görülebilmekteydi. Bundan dolayıdır ki İslamiyet'in kabulü öncesi Türklerde siyasi iktidarın temeli ilahi/tanrısal idi. İnanılan dinin tanrısı hâkimiyetin tek sahibi olarak kabul edilmekteydi. Lakin tanrı bu hâkimiyeti doğrudan kendisi değil, dolaylı olarak insanlar arasından seçtiği bir kişinin vekilliği ile kullanılmaktaydı. Bu seçilmiş vekil kişi ise "Türk Kağanı" idi. Söz konusu durumun neticesinde Türk Kağanına devleti yönetme güç ve yetkisi ilah tarafından tevdi edildiğine inanılmakta ve hükümdarın meşruiyeti ilahi temellere dayandırılmaktaydı (Koca, 2002: 827).

İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerinde devlet yönetiminde kan bağı çok önemli idi. Zira hükümdarlık kan bağı ile hükümdar ailesinin erkek üyeleri arasında belirlenmekteydi. Bu uygulamamanın temelinde ise "kut inancı" vardır. İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerinde hükümdar olabilmenin en önemli şartı ilah tarafından "kut" verilmiş aileye mensup olmak gelmekteydi. Her devlette kut verilmiş aile belli idi. Kut verilen ailelerin birkaçı ise, Hun Devletinde "Tu-Ku", Göktürk devletinde "Açına", Uygur devletinde ise "Yağlakar" aileleriydi. Hükümdarın soyunun ilahi niteliğinin kuttan geldiğine inanılmaktaydı. Fakat hükümdarın kimin olacağı ve nasıl belirleneceği hususunda net ve kesin bir uygulama yoktu. Aranılan öncelikli şart yukarıda da belirtildiği gibi kuta sahip aileye mensup olmaktı. Hükümdar kut sahibi ailenin erkek bireyleri arasından beyleri, önemli devlet memurları ve halk tarafından yapılan seçimle belirlenmekteydi. Bu bakımdan hükümdar İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devlet yönetiminde mutlak bir otoriteye sahip değil, hâkimiyet hükümdar, beyler ve halk arasında paylaşılmaktaydı. Yine de bu paylaşımında ki en büyük pay hükümdara aitti. Hükümdar, dönemin şartları göz önüne alındığı zaman demokratik bir yöntemle belirlendiği görülmektedir. Hükümdarın bu şekilde belirlenmesinin amacı, toplumun neticeyi takdirle karşılayarak kabullenmeleri ve herhangi bir siyasi çatışmaya meydan vermeden toplumun bütün kesimlerinin biatini sağlamaktı. Bu sayede hükümdarın meşruiyeti sahip olduğu kutun yanında seçimle belirlenmesiyle de daha da perçinlenmekteydi. Fakat her ne kadar hükümdarlık makamı ilahi temellere sahipse de, İslamiyet'in kabulü öncesi Türk yönetiminde hükümdar kutsal bir varlık olmaktan ziyade hükümdarlık tacı giydirilmiş talihli kişi olarak benimsenmekteydi. Bu sebeptendir ki

İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devlet yönetiminde teokrasiden söz etmek mümkün değildir (Kaşıkçı, 2002: 889).

Hükümdarlar sahip oldukları makamı ve iktidarlarının meşruiyetlerini sembolize edebilmek için bir takım unvan, belge ve simgelere kullanmaktaydı. Hükümdarlar farklı zamanlarda farklı unvanlar kullansalar da en yaygın olarak kullandıkları unvanlar; "Tanhu", "şan-yü", "kagan (khagan)", "kan (han, kral)", "yabgu (cabgu)", "idi-kurt", "ilteber", "erkin (kül erkin, ulug erkin)" dir. Bu unvanlar arasından en yaygın olarak kullanılan "kagan (imparator)" olmuştur. İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devlet yönetiminde hükümdarlık belge ve simgeleri ise genel olarak; "otağ (hakan çadırı)", "örgin (taht)", "tuğ", "davul", "kotuz (sorguç)" ve "yay" idi (Kafesoğlu, 2016: 257).

Yukarıda kut inancının temelleri ve işlevi üzerinde durulmuştur. Verilen bu bilgilerden hükümdara verilen kutun daha çok takdir manasına geldiği anlaşılmaktadır. Hükümdarın seçilme usulünde kuta sahip aileye mensup olma haricinde dini bir kıstas uygulanmamıştır. Zira hükümdarın belirlenme süreci yukarıda da belirtildiği üzere gayet demokratik bir şekilde yapılmaktaydı. Hükümdar seçmek için "Kurultay" toplanmaktaydı. Yapılan kurultay sonrasında hükümdar seçilen kişi, ülkenin ve toplumun meşru lideri olmaktadır. Yapılan bu seçim sonrasında cülus merasimi yapılmakta ve hükümdar göğe çıkar gibi tahta çıkmaktaydı (Kaşıkçı, 2002: 890).

İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devlet yönetiminde hükümdarın seçilmesi, seçildikten sonra sürdürebilmesi ve meşruluğunu kaybetmemesi için bazı özelliklere sahip olması gerekmektedir. Bu özelliklerin en başında bile, erdem ve cesaret sahibi olmak gelmekteydi. İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devlet yönetiminde devlet kapısının anahtarı bilgi idi ve bilgi sahibi olmayan hükümdarlık kapısını açamazdı. Göktürk devletinde "bilge" ve "bilgi sahibi olma" hükümdarda bulunması elzem olan ve zaman geçse de önemini yitirmeyen özelliklerdi. Bilgili veya bilge olmak sadece hükümdar ile sınırlı değildi. Hükümdara yardımcı olan devlet kademesindeki gerek üst düzey memurlar gerekse de ordu içerisindeki komutanların da bilge olması önemliydi. Bu uygulama daha sonra kurulan Türk-İslam devlet geleneğinde de devam etmiştir. Diğer özellikler olan erdem genel olarak, bireyde yüksek ahlak, değer ve üstün nitelikler olarak tanımlanmaktadır. İslamiyet'in kabulü öncesi Türk toplumlarda fazilet erdem, fazilet sahibi kişiler ise erdemli kişiler olarak nitelendirilmekteydi. İnanişâ göre erdem ilahi bir niteliğe sahipti ve ilah tarafından

hükümdara verilmekteydi. Hükümdarın sahip olması gereken bir diğer özellik ise cesarettir. Devletin başı olan ve bütün erkleri elinde tutan hükümdar cesur olmak durumundaydı. Hükümdar söz konusunu olduğunda bilfiil ordunun başında bulunmak, gerektiğinde kılıç sallamak durumunda olduğu için cesaret, sahip olması gereken özelliklerin en başında yer almaktaydı. Hükümdar hem devletin hem de ordunun başı olduğu için bilge sıfatının yanında alp olma niteliğini kazanması gelmekteydi. Zira alplık sadece teoride kalmayıp hükümdar ordunun başına geçip seferlere katılmaktaydı. Yukarı da haklarında bilgiler verilen bu özellikler bir birinden ayrı düşünülemez. Çünkü bu özelliklerin her biri birbirini tamamlamaktadır (Taner, 2015: 119-143).

Bu sayılan özellikler arasında erdem nispeten biraz daha önem itibarı ile ağır basmaktadır. Erdem, ‘yüksek ahlaki değerlerin’ ve ‘üstün meziyetlerin toplamı’ ile ortaya çıkar ve bireyde vücut bulur. Bu nedendir ki erdem kavramı ‘cesaret, alplık ve bilgelik’ gibi özellikleri de kapsamaktadır. Muhtevasında barındırdığı özelliklerden cesaret ve kahramanlık erdemın ilk ve en belirgin özelliğidir. Erdem yalnızca bu özellikle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda toplumu birlikte ve dayanışma içinde tutan ‘fedakârlık, bağlılık, dostluk, minnettarlık, vefa, samimiyet, mertlik, dürüstlük, cömertlik ve konukseverlik’ gibi meziyetleri de kapsamaktadır. İslamiyet’in kabulü öncesi Türk toplum ve devletleri için erdem, ailesine, aşiretine bağlılık ve kahramanlık manasına gelmekteydi. Bundan dolayıdır ki İslamiyet’in kabulü öncesi Türk toplumlarında düşman ile vuruşmak ve onu yenilgiye uğratmak, en büyük erdem sayılmaktaydı. Bunun neticesi olarak da, İslamiyet’in kabulü öncesi Türklerde mezar başlarına kişinin hayatta iken öldürdüğü düşman nispetince balbal adı verilen taşlar dikilirdi. Bu da kişinin toplum nezdinde sahip olduğu erdemi göstermekteydi (Koca, 2002: 830-831).

1.3.2. Kurultay ve Toy Kurumu

İslamiyet’in kabulü öncesi Türk devletlerinin en önemlisi özelliklerinin başında devlet işlerinde hükümdarın tamamıyla tek başına karar almaktan ziyade bir kurula danışarak, istişare ederek devleti yönetmesi gelmektedir. Bu durum İslamiyet’in kabulü öncesi Türk devletlerinin her birinde var olmuş ve hayati bir konumda bulunan ‘toy’ dur. Toyda hükümdarın başkanlığında toplumsal, siyasi, kültürel, ekonomik konular başta olmak üzere hemen hemen her konu görüşülür karara bağlanırdı. Toy bu yönüyle ülke yönetiminde önemli bir kademeyi oluşturmaktadır. Ancak devletin coğrafi olarak sınırlarının genişlemesi

ya da hükümdara bağlı toplulukların dağınık halde bulunan toyların hızlı bir şekilde bir araya getirmek her zaman mümkün olmamaktaydı. Buna ek olarak, toyda çıkan kararların ülke genelinde ve sağlıklı bir şekilde yerine getirilmesini, sağlamak ve bu yapılan faaliyetleri takip edip, denetlemek için ayrı bir kuruma daha ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu kurum bakanlardan yani hükümdarın üst düzey memurlarından oluşan ‘‘hükümet’’ idi. Yukarıda da zikredildiği gibi Çin kaynaklarında bu kurum ve üyeleri hakkında bilgilere rastlanmaktadır (Kafesoğlu, 2016: 253).

Hükümet, İslamiyet’in kabulü öncesi Türk devletlerinde hükümdara devlet işlerinde en önemli yardımcı kurumuydu. Bu kuruma ‘‘Ayuki’’ ve kurumun üyelerine ‘‘buyruk’’ denilmekteydi. Hükümete ‘‘Ayguçi’’ başkanlık eder, hükümdarın olmadığı durumlarda danışma meclisi de yönetirdi. Ancak yapılan toplantılarda hükümdar olsun ya da olmasın son söz her zaman hükümdara aittir. Ayguçi, günümüzdeki parlamenter sistemdeki başbakanlık makamına denk gelmektedir. İslamiyet’in kabulü öncesi Türk tarihinin en önemli Ayguçilerinin başında ‘‘Tonyukuk’’ ve ‘‘Kutlug’’ gelmektedir (Kaşıkçı, 2002: 892).

İslamiyet’in kabulü öncesi Türk devletleri içinde özellikle Göktürk ve Uygur devletlerinin hükümetleri birbirine benzemektedir. Bu devletlerde yürütme organının kabinesi durumda olan hükümet, altısı dış buyruk ve üç tanesi iç buyruk olmak üzere toplam dokuz buyruktan meydana gelmekteydi. Hükümette buyruk olarak görevli olan kişiler toyunda doğal üyeleri konumundaydılar. Ancak toy üyelerinin hepsi buruk değildi. Yapılan araştırmalar göstermektedir ki; hükümette görevli olan buyrukların toy üyeleri arasından hükümdarca seçildiği kuvvetle muhtemeldir. Bu bilgilere ek olarak, başkent dışındaki bölgelerden sorumlu olan buyruklar askeri vali gibi çalışmaktaydılar (Aydın, 2011: 1288).

İslamiyet’in kabulü öncesi Türk devletlerinde hükümdarlar devlet meseleleriyle ilgili konularda kararları tek başına almaktan ziyade bir kişi, bir heyet ya da kurula danışarak ortak bir fikir etrafında toplanmak suretiyle karar almaktaydı ve uygulamaktaydılar. Bu durum özellikle İslamiyet’in kabulü öncesi Türk devletlerinin aynı çağdaki diğer devletlere göre günümüz demokrasisine yakın bir yönetim anlayışını benimsedikleri ortaya koymaktadır. İslamiyet’in kabulü öncesi Türk devletlerinde son söz her zaman için hükümdara ait olup, bazı kurum ve kuruluşlar hükümdara tavsiye niteliğinde faaliyetler yürütmüşlerdir. Fakat hükümdar tarafından bu tavsiyeler her zaman dikkate alınmıştır. Siyasi, askeri, ekonomik, sosyal ve kültürel olarak toplumu ilgilendiren her tür konunun görüşüldüğü tartışılıp karara

bağlandığı meclisler, kurumlar ve kurullar vardı. Bu kurumlara ‘‘toy’’, ‘‘ternek’’ ya da ‘‘kurultay’’ gibi isimler verilmekteydi. Bu kurulların üyelerine de ‘‘toygun’’ denilmekteydi (Koca, 2002: 832).

‘‘Toygun’’ olarak isimlendirilen kişiler devlet içerisindeki önemlerinden dolayı, ‘‘toygun’’ kelime olarak ‘‘yüksek makam sahibi’’ anlamına gelse de bu tanımlama üzerinde fikir birliği yoktur. Fakat kelimenin ikinci hecesindeki ‘‘-gun’’ eki, Türkçe’ de ‘‘birlik, topluluk veya bir topluluktan olan’’ manasını vermekte olduğu göz önüne alındığında ‘‘toygun’’ kelime anlamı itibari ile ‘‘toy birliği içinde, toya mensup’’ ya da net bir ifade ile ‘‘toy üyesi’’ anlamına geldiği kabul edilmektedir (Kafesoğlu, 2016: 252).

Toy toplantılarının başkanı hükümdardı. Hükümdarın bir takım sebeplerden dolayı katılmadığı toplantılara ise ‘‘ayguçi’’ veya ‘‘üge’’ unvanı taşıyan hükümdarın danışmanlarının başkanlığında toplanmaktaydı. Başta ‘‘hatun’’ ve ‘‘şad’’ olmak üzere ‘‘yabgu, tigin, ilteber, erkin, kül-çar, apa, tudun, tarkan’’ gibi askeri ve idari yüksek mevkilerde görevli olan memurlar toyun doğal üyesidir. Buna göre toy üyelerinin bazıları hükümdarın soyundan olan kişilerden seçilmekte iken bazıları da yüksek makamlarda görevli memurlardan seçilerek oluşmaktaydı (Koca, 2002: 832).

Olağan üstü bazı durum ve haller dışında toy toplantı ve şöenleri belirli bir zaman ve mekânda yapılmaktaydı. Toylar hükümdarın ya da hükümdar olmadığı zamanlarda hükümdarın en yakın memuru olan ‘‘ayguçi’’ nin yaptığı açılış konuşması ile başlamaktaydı. Kurbanlar kesilip, dini ve milli törenler yapılarak başlayan toy merasiminde, devleti ve toplumu ilgilendiren konular uzun uzun tartışılıp istişare edildikten sonra fikir birliği çerçevesinde karara bağlanırdı. Daha sonra hükümdarın tertip ettirdiği İslamiyet’in kabulü öncesi Türk mutfağına ait yemeklerle oluşan zengin içerikli sofralara kurulurdu (Kafesoğlu, 2016: 252).

İstişare İslamiyet’in kabulü öncesi Türk devletlerinde yönetimde hükümdarların en sık başvurdukları yöntemdi. İstişarenin en iyi vücut bulduğu yer ise toy meclisleriydi. İslamiyet’in kabulü öncesi Türk devletlerinde toy devleti ve milleti ilgilendiren pek çok sebepten dolayı toplanabilmekteydi. Toy toplanma konusuna göre farklı isimlerle adlandırılmaktaydı. Tek tek bütün toyları ele almak mümkün değilse de, bazı önemli toylar şu şekilde özetlenebilmektedir (Ögel, 2002: 877-879):

- Savaş Kurultayı: Hun Devletinin büyük hükümdarı Atilla ile birlikte savaş

başında veya savaşın ortasında, durum değerlendirmesi yapmak ya da yeni taktikleri uygulamak için yapılmaktaydı. Bu kurultayı diğer kurultaylardan ayıran en büyük özelliği ise, at üzerinde yapılmasıydı.

- Göç Kurultayı: İslamiyet'in kabulü öncesi Türklerde yaşam biçimi olarak göçebe hayat tarzını benimsemişlerdir. Bu yönüyle göç İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerinde sosyal hayatın vazgeçilmez bir unsuru ve ayrılmaz bir parçası durumdaydı. Göç bütün milleti ilgilendiren toplumsal bir olay olduğu için Osmanlı Devleti de dâhil her çağda Türk devlet ve toplulukları içinde göçten önce bir istişare toplantısı düzenlenmekteydi.
- Barış Kurultayı: İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerinde bir savaşa toy meclisinin kararı etkili olurken yine savaş esnasında barış yapmakta da toy meclisinin kararı önemliydi. Hükümdar savaş sırasında düşman devlet ile barış yapmak, sulhu sağlamak için etrafındaki önemli kişilerle istişare etmekteydi. Bu istişare neticesinde sulh kararı çıkması ve barışın sağlanması durumunda ise şölenler düzenlenmekteydi. İslamiyet'in kabulü öncesi Türklerde evlilikler belli bir dönem kız kaçırma yoluyla yapılmaktaydı ve bunun sonucunda birçok savaş ve vuruşmalar yaşanmaktaydı. Daha sonraki dönemlerde ise kız kaçırma evlenme yerine kız isteme ile evlenmeler başlayınca, yapılan bu evlilik törenleri "barış" olarak nitelendirilip, düğün toyu kazanına ise "barış kazanı" adı verilmekteydi.
- İsyân ve Tâbi Olma Kurultayı: İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerinde hükümdarın makamında düzenlenen kurban toyuna hükümdara bağlı olan bütün vasalların katılma mecburiyeti vardı. Bu tür toplantılara katılmayanlar hükümdara isyan etmiş sayılırdı.
- Elçiliklerle İlgili Kurultay: Bu tür kabul toplantıları diğer toylara nazaran daha az kişi ile yapıldığından kurultaydan ziyade "divan toplantısı" niteliğindediydi. Bu tür toplantılara genellikle elçinin gelmiş olduğu konunun uzmanı olan kişiler katılır, hükümdarla istişare ederlerdi.
- Mahkeme ve Yargı Kurultayı: İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerinde adalet erkini temsil ve tesis eden hükümdardı. Hükümdar ülkedeki yargı mensuplarını atama ve yerlerini değiştirme yetkisine sahiptir. Hükümdar özellikle de kendisine yönelik yapılan suikast girişimlerinden sonra bizzat kendisi

suçlulukları sorgulama ve yargılama yapabilmekteydi. Hükümdar bu yargılamayı kurultayın önünde yapmaktaydı.

Türk devlet geleneğinin temelini oluşturan ilkelere danışma kurulu, bilim ve bilim adamına saygı ve disiplin ilkesinde, İslamiyet öncesi Türk yönetim geleneğinde istişareye ve danışmaya ne kadar önem verildiğini göstermektedir. Bu minvalden hareketle, danışma meclisi Türk yönetim geleneğinin en temel kurumlarının başında gelmektedir. Bu kurul günümüz demokratik rejimlerde yapılan seçimler sonucunda oluşturulan parlamentoya benzemektedir. Bu durum Türk devlet geleneğinin dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda çağdaş millet ve devletlere göre daha demokratik bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

1.3.3. Ordu

İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerinde devletin temelinde "aile" ve "ordu" kurumları bulunmaktaydı. Ordu, İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerinin en önemli kurumuydu. Zira İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerinin en büyük gücü olan ordu aynı zamanda da devleti oluşturmaktaydı. İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerinin güçleri, sahip oldukları ordularının güçleri ile orantılı olmuştur. Güçlü orduları sayesinde gerek Orta Asya'da gerekse de Orta Asya dışındaki geniş coğrafyalarda ve farklı yabancı topluluklar üzerinde hâkimiyetleri altına almaları, bu hâkimiyetlerini devam ettirebilmeleri sahip oldukları güçlü orduları sayesinde olmuştur. İslamiyet'in kabulü öncesi Türk toplumunda askerlik sosyal bir meslek olmaktan ziyade, toplumun yaşam biçimiydi. Göçebe yaşam tarzını benimseyen İslamiyet'in kabulü öncesi Türk toplumlarında şahsını, ailesini ve malını korumak isteyen herkes asker gibi yetişmek mecburiyetindeydi. Hem hayat tarzı hem de dönemin sosyal şartları gereği her Türk bir savaşçı idi. Başka bir deyişle, İslamiyet'in kabulü öncesi Türk toplumlarında halk ordu, ordu da halk durumundaydı. Muhtemel bir savaş durumunda Türk toplumu ordu haline gelebilmekteydi (Koca, 2002: 839).

İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerinin sahip oldukları orduları teşkilatlanma ve sahip oldukları felsefe bakımından dünyadaki diğer toplumların orduları arasında üç büyük fark bulunmaktaydı (Kafesoğlu, 2016: 270-271):

- İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerinin ordularında askerlik "paralı" değildi. İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerinde askerlik hizmeti günümüz manası ile "vatani görev" olarak algılanmakta ve uygulanmaktaydı. Günümüzde

Türkiye Cumhuriyeti Devletinin ordu sistemi içerisindeki erler de ücret almamakta, belirli bir süre orduda askerlik hizmetlerini yerine getirmektedirler. Diğer kavim ve devlet orduları içindeki askerlerin çoğunluğu ücret karşılığı tutulan kişilerden oluşmaktaydı. İslamiyet'in kabulü öncesi Türk toplumlarında özellikle birçok Türk genci dönemin devletlerinin ordularında ücret karşılığında askerlik hizmetinde bulunmuşlardır. Lakin İslamiyet'in kabulü öncesi Türk toplumlarının bu özelliğine Hazar Türkleri uymamaktadır. Zira Hazar Türkleri genel olarak ticaretle uğraştıkları için ordularında paralı askerlere görev vermişlerdir.

- İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerinde ordu-millet anlayışı olduğu için orduları daimi bir özellik arz etmekteydi. Kadın-erkek, yaşlı-genç ayırımına bakılmaksızın İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerinde fertler bir alp gibi yetiştirilir ve muhtemel bir savaş durumuna her an hazırlıklı olunurdu. Bu durum yukarıda da belirtildiği gibi İslamiyet'in kabulü öncesi Türk toplumunun yaşam biçimiydi. İslamiyet'in kabulü öncesi Türk toplumlarının sosyal hayatlarındaki aktiviteler incelendiğinde, bu aktivitelerin askeri bir egzersiz niteliği taşıdığı görülmektedir. Özellikle de güreş, cirit, avlanma ve bazı folklorik oyunlar askerlik talimi niteliğinde yapılmaktaydı.
- İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerinde ordunun temeli atlı birliklerden oluşmaktaydı. İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerinin orduları içerisinde yardımcı kuvvet olan yayalar pek az idi. Dünyadaki diğer devletlerin ordularındaki atlı birlikler İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerinin ordularından etkilenerek oluşturulmuştur. İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devlet yönetimi içerisinde çok önemli bir yere sahip olan ordu teşkilatı, diğer devletleri yapısı, uyguladıkları taktikler ve kullandıkları teçhizat ile etkilemişlerdir. Fakat diğer devletlerin ordu yapılarından İslamiyet'in kabulü öncesi Türk ordu sistemi etkilenmemiştir. Bu yüzden ki İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerindeki ordularının yetiştirilme tarzı, uygulanan eğitimler ve savaş esnasındaki taktikleri ile diğer devlet ordularından farklı kılmaktaydı.

İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devletleri ordularında "onlu sistem" i kullanmaktaydılar. Bu sistem ilk kez ünlü Hun devleti hükümdarı Mete Han (M.Ö. 209-174)

döneminde uygulanmaya başlanmıştır. Bu sistem günümüzde başta Türk devletlerinin orduları olmak üzere dünyadaki birçok devletlerin ordularında küçük değişiklikler yapılarak uygulanmaktadır. Bu sisteme göre en büyük birliğe “tümen” denilmekte ve 10 bin kişilikten oluşmaktaydı. Tümenlerde sırasıyla 100’li, 100’lü ve 10’lu gruplar halinde aşamalı olarak küçük birliklere ayrılmaktaydı. Sayıları verilen bu birliklerin başlarında “tümen başı”, “bin başı” ve “on başı” gibi unvanlar taşıyan komutanlar bulunmaktaydı (Koca, 2002: 836).

İslamiyet’in kabulü öncesi Türk devletlerin ordularının temel sistemi olan onlu sistem sadece orduda değil sosyal ve siyasi hayatta da bir takım fonksiyonları yerine getirmekteydi. Bunlardan biri, siyasi olarak devletin merkezi idaresini güçlendirmesidir. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, devlet güçleri onlu sisteme göre ayrılmakta ve merkezden tayin edilen komutanlar vasıtasıyla en üst hiyerarşide tek elden sevk ve idareye bağlanmaktaydı. Bu şekilde devletin ordu teşkilatı sayesinde gücünü merkez dışında da muhafaza etmekteydi. Diğer bir fonksiyonu ise, İslamiyet’in kabulü öncesi Türk devletlerinde devlet adamları genel olarak aynı zamanda orduda komutan olarak vazife almaktaydı. Bu sayede de ordunun askeri disiplini devlet idaresine sirayet etmekteydi. Yani devletin askeri bir disiplin içinde çalışması sağlanmaktaydı (Kafesoğlu, 2016: 272).

İslamiyet’in kabulü öncesi Türk devletleri ordularında bazı özel birlikler bulunmaktaydı. Bu birlikler önemli bir takım askeri faaliyetlerde kullanılmaktaydı. Bu birliklere örnek vermek gerekirse, “akıncı” olarak adlandırılan birlik, düşmanın gece ordugâhına baskın yaparak yıpratıcı faaliyetlerde bulunmaktaydı. Bir başka birlik ise savaş esnasında düşman ordusu hakkında istihbarat amaçlı bilgi elde edebilmek için “keşif kolu” gönderilmekteydi. İslamiyet’in kabulü öncesi Türk devleti ordu teşkilatı içerisinde ordugâha “han toyu” denilmekteydi. Ordugâh “sakçı” olarak isimlendirilen nöbetçiler tarafından sıkı bir şekilde korunmaktaydı. Bu nöbetçiler olası bir sızma ve sabotaj faaliyetlerine karşı “im (parola)” kullanmaktaydılar. Belirlenen bu parolayı bilmeyen bu kişiler hemen öldürülmekteydi (Koca, 2002: 836).

1.3.4. Töre

İslamiyet’in kabulü öncesi Türk devletlerinde devletin ve toplumun sorumluluğu hükümdar olan hakana ait idi. Daha önce de zikredildiği üzere ilah tarafından kut verilen hakan tanrının emrettiği şekilde egemenliği altındaki millete hizmet etmek ve adaleti bütün millete paylaşmakla yükümlüydü. Türk devlet geleneğinde cihanı adalet ile idare etme

düşüncesi haline gelerek ülkü haline alıp sistemleşmesinin temelinde bu felsefe yatmaktadır. Türklerin iki bin yıllık tarihi geçmişindeki kıtaları, geniş coğrafyaları, farklı kavimlerden ırk, millet-din ve mensuplarını hâkimiyetleri altına almaları sadece güçlü orduları ve cihan hâkimiyeti ülküsüyle açıklamak mümkün değildir. Türk milletini var olduğu günden bu yana dünya tarihi içerisinde “devletçi”, “idareci”, “inzibatçı” bir millet olarak sunan, Türklerin dünyanın farklı coğrafyalarında çok sayıda devlet kurup farklı kavimleri düzen içerisinde sevk ve idare edebilmelerini sağlayan güç, sahip oldukları köklü ve kuvvetli bir şekilde oluşturulmuş olan kamu hukuklarıdır (Tutar, 2002: 868).

Türkler dünya tarihinde ilk olarak anavatanı olan Orta Asya’da ortaya çıkmışlardır. Orta Asya’nın geniş coğrafyalarına hükmetmişler ve büyük devletler kurmuşlardır. Türklerin tarihin her döneminde devlet kurabilmelerinin temelinde sahip oldukları hukuk anlayışı ve hukuka verdikleri önem yatmaktadır. Türkler sahip oldukları kamu hukukunu temeli sağlam ilkeler üzerine bina ettikleri için devlet kurmaları zor olmamıştır. Türkler aynı zamanda kamu hukuku yanında sağlam ilkelere dayanan özel hukuka da sahip idiler. İslamiyet’in kabulü öncesi Türk devlet ve toplumlarında bu iki hukuku kapsayan dönemin anayasası niteliğinde olan yazısız olarak uygulanan sisteme “töre” adı verilmekteydi. İslamiyet’in kabulü öncesi Türk devlet geleneğinin anayasası konumunda olan “töre” yazılı hale getirilmediğinden dolayı İslamiyet’in kabulü öncesi Türk hukukuna dair net, kesin ve ayrıntılı kaynaklara sahip değiliz (Koca, 2002: 834).

İslamiyet’in kabulü öncesi Türk devlet geleneğinin temelini devlet (il) ve hukuk (töre) oluşturmaktaydı. Bu iki unsur birbirinden ayrılmayan, birbirini tamamlayan ve var olmaları birbirine bağlı olan kurumlardı. Bundan dolayıdır ki İslamiyet’in kabulü öncesi Türk yazıtlarında il ile töre beraber kullanılmıştır. İslamiyet’in kabulü öncesi Türk devlet geleneğinin ana felsefesini “töre” oluşturmaktaydı. Öyle ki İslamiyet’in kabulü öncesi Türk toplumunda hâkim olan düşünce kurulan devletler yıkılabilirken, töre ise kalıcı olarak görülmekteydi. Bu sebeple töre devletten dahi daha üstün tutulmakta idi. İslamiyet’in kabulü öncesi Türk yönetiminin ana felsefesi “Türk devletsiz kalır, töresiz kalmaz” ilkesi üzerine kurulmuştur (Koca, 2002: 835).

Kamu hukuku bakımından özelliklerini, yâni Türk devlet hayatındaki çok büyük öneme sahip olan “töre” nin hususî ve cezaî hükümleri ile İslamiyet’in kabulü öncesi Türklerde yargı usul ve şekilleri hakkında kaynak azdır. Bu konudaki ilk yazılı bilgiler

yabancı kaynaklardan elde edilmektedir.

İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerinin yargı teşkilatı, adli teşkilat ve örfi teşkilattan meydana gelmekteydi. Hükümdarın başkanlık ettiği yüksek devlet mahkemesi adli teşkilatı oluştururken, hükümdar adına töre hükümleri toplum arasında adaleti sağlamakla yükümlü olan 'yargan' lar ve yarganların yönetimi altında çalışan kişiler ise örfi teşkilatı oluşturmaktaydı. Asya Hun devletinde hâkim görevinde olan 'tanhu' ile akrabalık ilişkisi olan bazı kişilerin de yargı teşkilatında görev aldıkları bilinmektedir. İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerinde hükümdarların bir kurul önünde mahkeme başkanı sıfatı ile sorgulama ve yargılama yaptığı daha önce bahsedilmiştir. Buna örnek olarak ünlü Türk hükümdarı Atilla kendisine suikast girişiminde bulunan Bigila'yı bir kurul önünde açık bir şekilde sorgulamıştır. Bazı İslam kaynaklarında elde edilen bilgilere göre, Hazar devletinin başkentinde 7 baş hâkim bulunmaktaydı. Bu hâkimler ikişerli olarak Müslümanların, Hristiyanların ve Musevilerin, diğeri de İslavların ve diğeri kavimlerin davalarına bakmaktaydılar (Kafesoğlu, 2016: 281).

İslamiyet'in kabulü öncesi Türk yargı sisteminin anayasası konumunda olan törede bazı suçların cezaları kesin olarak belirlenmişti. Töreye göre cezaları belli suçlara örnek vermek gerekirse, adam öldürmenin, zina ve ırza tecavüzün ve ordudan kaçma gibi suçların cezaları idam; yapılan sulhu bozmak için adam öldürmeye teşebbüs etme, hırsızlık ve haramilik yapma suçlarının cezası ölüm, mallarının müsaderesi ya da hapis cezası idi (Aydın, 2001: 182).

1.4. İslamiyet'tin Kabulü Sonrası Türk Devletlerinde Yönetim ve Devlet Teşkilatı

Türkler, tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren ve buldukları farklı coğrafyaların gereklerini yerine getirmek amacıyla, eski inanç sistemlerini muhafaza etmekle birlikte çeşitli dinlere de girmişlerdir. Yapılan kitlesel göç sonrasında Türk kavimleri farklı coğrafyalara yerleşmişlerdir. Göç ettikleri bölgelerin inanç sistemlerinden etkilenmişlerdir. Bu inanç sistemleri arasında İslamiyet, Hristiyanlık, Musevilik, Budizm, Maniheizm gibi dinler bulunmaktaydı. Bu dinler içerisinde İslam dini haricindeki dinlere mensup Türkler zaman içinde asimile olarak ya Hristiyanlaşmış ya da Çinlileşmişlerdir. Fakat İslamiyet'in kabulü öncesi Türk inancı olan Gök Tanrı inancı ile İslam dininin birbirine çok benzer yönünün olması, Türklerin ağırlık olarak İslam dinini seçmelerinde etkili olmuştur. İslam

dinini seçen Türkler zaman içerisinde Araplaşmamış, eski medeniyet ve kültürleri ile yeni tanıştıkları İslam kültürünü bir potada eriterek uygulamışlar ve öz benliklerini korumayı başarmışlardır. Türklerin eski inancı ile İslam dini arasındaki benzerlikler ziyadesiyle fazla idi ve İslam dini Türkler için yeni bir kült olmaktan ziyade kendilerinin sürekliliği olan inançlarının semavi, ehli kitabı ve ikna edici bir dizgeye adapta olmuşlardır. (Kafesoğlu, 2008: 143-144).

1.4.1. Hükümdar ve Saray

Türk-İslam kültür ve medeniyetlerinin siyasi ve idari ayağı olan devlet mekanizmasının yöneticisi genellikle “*sultan (monarch)*” unvanını kullanmaktaydı. “*Sultan (monarch)*” etimolojik yapısı itibari ile Arapça bir kelimedir. İlk olarak “*hükümet (government)*” ve “*otorite (authority)*” anlamında kullanılan soyut bir unvandı. Özellikle İslam devleti Abbasiler döneminde vezirler, hükümette yer alan görevliler, valiler ve kamuda görevli üst düzey memurlar tarafından kullanılmaktaydı. Bu kelime özellikle Türk-İslam devletlerinin kurulması ile birlikte gayri resmi bir şekilde egemen olan hükümdarı nitelemek için kullanılmaktaydı. Büyük Selçuklu Devleti’nin ünlü veziri olan Nizamül Mülk’ e göre, kesin olmamakla birlikte “*sultan (monarch)*” sıfatını yönetici olarak ilk kez kullanmış olan Gazneli Devletinin ünlü hükümdarı olan Gazneli Mahmud’ tur. “*Sultan (monarch)*” unvanını gerçek anlamıyla aleni bir şekilde kullanan Büyük Selçuklu Devletinin ünlü hükümdarı “*Tuğrul Bey*” idi. Tuğrul Bey bu unvana “*cihanşümul (evrensel)*” bir nitelik kazandırmıştır (Koca, 2002: 151).

Türk-İslam medeniyeti içerisinde devlet idari ve siyasi anlamda en mükemmel yapısına Büyük Selçuklu Devleti döneminde ulaşmıştır. Büyük Selçuklu Devleti zamanında devletin sevk ve idaresi elinde olan sultanın hükümdarlığını gösteren bir takım uygulamalar yapılmaktaydı. Bu uygulamalardan sultan adına para bastırılması, devletin egemenliği altındaki coğrafyalarda hutbe okutulması en öncelikli ve en önemlileriydi. Sultanın emir ve buyruklarının yer aldığı fermanlara ve “*büyük divan*” olan kuruldan çıkan kararların altına sultan isminden oluşan tuğra basılmaktaydı. Tür-İslam devletlerinin yöneticileri olan sultanlar, bir Türk ismi bir de Müslüman ismi olmak üzere en az iki addan oluşan ismi, kullanmaktaydılar. Bu ismin yanında ise Hilafet makamının sultan olan kişinin saltanatının onaylanması amacıyla Halifenin vermiş olduğu takma isimleri de kullanmaktaydılar.

İştirak ettiği savaş ve gezilerde hükümdar için “çetr (gölge)” tutulurdu (Kafesoğlu, 2016: 351).

Türk-İslam devlet organizasyonu “saray (palace)”, “hükümet (government)”, “ordu (army)” ve “yargı (justice)” erklerinden oluşmaktaydı. Bu dört erkin başında ise hükümdar olarak “sultan (monarch)” bulunmaktaydı. Bu yönüyle de devletin bütün erkleri sultanın şahsında toplanmaktaydı (Koca, 2002: 151).

İlk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılarda devletin başında bulunan büyük hükümdara “Arslan Han”, onun hâkimiyetinde bulunan ülkenin batısını yönetene de “Buğra Han” denirdi. Gaznelilerde ise hükümdar Mahmud’un halifeden aldığı çeşitli unvanlar arasında “Sultan” in da bulunması, Türk hükümdarlarının da bu unvanı kullanmalarına vesile olmuştur. Büyük Selçukluların en parlak döneminde merkezde bulunan büyük hakan Melikşah’a “Es-Sultanü'l-Azam” denmekteydi. İlk hükümdarları Gazi, Hüdevendigâr olarak anılmış olan Osmanlılarda özellikle Fatih Sultan Mehmet Han ile birlikte “Padişah” unvanı da Türk devlet başkanları tarafından kullanılmaktaydı (Niyazi, 1993: 72).

İslamiyet’in kabulü öncesi Türk devletlerinde hükümdar, egemenliğini Tanrı’dan aldığına inanılması ve cihan hâkimiyeti ülküsüyle hareket etmesinden dolayı, milletin ve tebaanın babası ya da velisi sayılıyordu. Bu “velayet-i pederane” sıfatı Türk devlet hükümdarlarının İslam dinini kabul ettikten sonrada sürdürülmüştür. Müslüman Türk hükümdarlar bu yönleriyle, yabancı despot yöneticilerinin keyfî uygulamalarından ziyade, sosyal devlet anlayışı ve demokratik uygulamalarla ülkeyi idare etmeleri gerekmektedir. Türk-İslam devlet geleneğinin bu ülkü ile sultanları egemenlikleri altındaki millet ve tebaalarına adil, merhametli davranmaları ve himayeleri altına alarak korumaları yukarıda belirtilen babalık anlayışı ile ilişkilidir. İslamiyet’in kabulü öncesi Türk devletlerinde millete açık bir şekilde yapılan ve özellikle de “hanı yağma” olarak anılan toyların tertip edilmesi ve milletin bu toylarda hükümdardan istediğini almaları bu durumu en iyi örnek olarak verilebilmektedir (Turan, 1969: 102).

İslamiyet’in kabulü öncesi Türk devlet geleneğinde hükümdarın sahip olması gereken bir takım özellikler ve yerine getirmesi gereken ödev ve sorumluluklarının olduğu gibi, Türklerin İslam dinini kabul ettikten sonraki dönemlerde kurmuş oldukları Türk-İslam devlet geleneğinde de hükümdarın taşıması gereken özellikler ve yerine getirmesi gereken

görevleri bulunmaktaydı. Farklı iki dönemde de hükümdarda bulunması gereken özellikler ve görevleri birbirine benzemektedir. Bu konuda Müslüman-Türk devleti hükümdarının sahip olması gereken vasıflar, Büyük Selçuklu Devleti veziri Nizamül Mülk'e göre "adalet (fairness)" ve "bilgi (knowledge)" dir. Bu vasıfların yanında hükümdarın en önemli vazifesi devleti istikrar içinde sevk idare etmek, egemenliği altındaki millet ve tebaasına ihsanda bulunup, adaleti en iyi şekilde dağıtmak olarak sıralamaktadır. Türk-İslam devletlerinde, İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devlet geleneğinde olduğu gibi sultan ile tebaa ilişkilerinde karşılıklı resmi olmayan bir akit bulunmaktaydı. Bir başka ifade ile sultan ile tebaanın birbiri üzerinde hak ve ödevleri bulunmaktaydı. Tebaanın genel olarak ödevi hükümdara karşı sadakatli olması iken hükümdarın tebaasına karşı ödevleri nispeten daha çoktur. Hükümdarın yerine getirmesi gereken sorumlulukları; egemenliği altında olan kişilerden aç olanları doyurma, çıplak olanları giydirme ve fakir ve yoksul olanları da varlıklı hale getirmesi töre gereği tebaasına karşı en önemli vazifelerindendir. Ayrıca devlet içinde milletin huzur ve güvenini sağlamak suretiyle "hükümdar tâbilerinin hizmetindedir" anlayışı her Türk-İslam devletinde görülmekteydi. Özellikle de bu anlayışla Selçuklu sultanlarının birçoğu "el-Sultan el-âdil" olarak anılmaktaydı ve güler yüzlü, yumuşak huylu ve merhametli kimseler olarak bilinmekteydiler (Sevim ve Merçil, 2014: 509-510).

Türk-İslam devletleri hükümdarları, devletin başı olmaları sıfatıyla, iktidarını hem içerde milletine hem de dışarıda yabancı devletler tarafından meşru bir erk olarak tanınması maksadıyla bir takım hâkimiyet ve hükümranlık sembolleri kullanmışlardır. Bu semboller arasında en çok kullanılanlar; "unvan, takma adlar, taht ve taç, hutbe okutma, saray, bayrak ve sancak, otağ, tıraz ve hilat, para bastırma, tuğra ve tevki, ok ve yay, çetr, yüzük, nevbet, kemer, çizme tuğ" Türk-İslam devletleri hükümdarları tarafından hükümdarlık sembolü olarak kullanılmıştır (Koca, 2002: 152).

Müslüman-Türk devlet geleneğinde hükümdarın meşruiyetini ve egemenliğini ifade eden semboller arasında bağımsızlığın ve egemenliğin iyi göstergesi öncelikle hutbe ve sikkedir. Tahta çıkan hükümdar ilk yaptığı icraat, egemenliği altındaki topraklarda kendi adına hutbe okutmak ve hâkimiyetinin bir sembolü olarak kendi adına sikke (para) bastırmaktı. İslam dinini benimsemesinden dolayı, hükümdarlar İslam dünyasında meşruiyetin bir gereği olarak okutulan hutbelerde ve bastırılan sikkelerde dönemin halifesine de yer vermekteydiler (Arslan, 2012: 90).

İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devlet geleneğinde olduğu gibi, İslami dönem Türk-İslam devlet geleneğinde de saray teşkilatı ve saray hayatı, devletin kudreti ile eş değer olarak geliştirilmiş ve devam ettirilmişti. "Dergâh", "bargâh" gibi isimlerin kullanıldığı saraya, doğrudan doğruya sultanın şahsına bağlı olmak üzere, maddi ve manevi hâkimiyet alametleri ve saray teşkilatıyla, başta bulunan sultanın rahat ve huzur içinde yaşamasını temin edecek düzenin kurulması ve korunması amacıyla olan kurumlar olarak kullanılmaktaydı. İslamiyet öncesi Türk saray geleneği, Abbasi etkisiyle Türk-İslam saray hayatı ve teşkilatını meydana getirmiştir (Göde, 1992: 123).

Türk-İslam devlet yönetiminde merkez konumunda olan saraya içerisinde, sultanın şahsi işlerinde ve devleti sevk ve idare etme noktasında yardımcı olan pek çok vazifeli kişiler mevcuttur. Bu vazifeli olan kişiler hiçbir engel olmadan doğrudan sultanın şahsına bağlı olup, çok güvenilir kişilerden belirlenmekteydi. Bu memurların çoğunluğu askeri vazifelerde görevli olan subaylardan meydana gelmekteydi ve bu subayların emirleri altında sultanın kişisel hizmeti ve sarayın günlük işlerini için kalabalık bir hizmetli ekibe sahip idiler. Sarayın hizmet ve düzeninden sorumlu olan bu subaylar gerektiğinde mevkilerine uygun bir şekilde sefer ve savaşlara iştirak etmekteydiler (Koca, 2002: 155).

Türk-İslam devletlerinde saray teşkilat; hâcipler, çubdârlar, silahdarlar, bayrakdar, câmedar, şarabdar, taştdar, emîr-i çaşmnîgîr (baş aşçı), emîr-i ahûr baş seyis), vekil-i hâs (saray memurlarının başı), serhenk, nedimler, muhasipler olarak teşkilatlandırılmaktaydılar (Kafesoğlu, 2016: 352).

1.4.2. Divan

Farsça bir sözcük olan "divan" kelimesi, Abbasilerden Selçuklulara ve Selçuklulardan da Osmanlı Devletine geçmiş olup, "topluluk" anlamına gelmektedir. Divan kelimesi Fransızcadaki "conseil des ministres" karşılık gelmekte ve günümüz manasıyla "bakanlar kurulunun (hükümet)" tam karşılığıdır (Göde, 1993: 132).

Türk-İslam devlet geleneğinde devletin hükümdarı olan sultana devlet yönetiminde ve özellikle de kamu idaresinde yardımcı olan danışma ve yürütme kurumuna "divan (council)" denilmekteydi. Günümüzdeki hükümetin görevini ifa eden divan kurumu, "sahib-i divan" unvanına sahip devlet adamlarının bir araya gelmesi ile oluşmaktaydı. Sahib-i divan olan devlet adamlarının toplanması ile "Büyük Divan (Divan-ı Saltanat)" oluşmaktaydı. Türk-İslam devlet geleneği içerisinde esn üst divan Büyük Divan (Divan-ı

Saltanat) idi. Büyük divanın başında, parlamenter sistemde hükümetin başı görevini yürüten başbakan gibi ‘‘vezir’’ bulunmaktaydı. Bu vezirlerin tayini bizzat hükümdar tarafından yapılmaktaydı (Koca, 2002: 156).

Türk-İslam devlet geleneğinin taşra teşkilatı genel olarak eyaletlere ve bölgelere ayrılmaktaydı. Eyaletlerdeki merkez şehirlerin başında divan-ı saltanata bağlı ‘‘şihne’’ unvanını taşıyan askeri valiler bulunurken, bölgelerin ise melikler tarafından sevk ve idaresi yapılmaktaydı. Yönetim birimi olarak daha küçük şehir ve kasabalarda ise bazı görevliler merkezden atanmaktaydı. Bu görevlilerden ‘‘âmîd (emir)’’ mülki idareden sorumluyken, parasal işlerden sorumlu olan memur ‘‘âmîl (vergi tahsildarı)’’, günümüzdeki belediyenin görev alanına giren işler için ‘‘muhtesip (hisbe)’’ ve belirlenme şekli olarak farklı olan ‘‘reis’’ gibi görevliler bulunmaktaydı. Reis, şehir ve kasabalardaki tebaa tarafından seçilmekteydi. Bu görevliler dışında ise farklı vazifeleri yerine getirmek için ülke çapına dağılmış ‘‘nâipler, vekiller, kâtipler, tahsildarlar’’ vs. gibi memurluklar da bulunmaktaydı. Yerine getirdikleri vazife gizli bilgilere ulaşmak ve haberleşmek olan peykler ve perendeler, ‘‘munhi’’ olarak isimlendirilen gizli istihbarat memurları, önemli bazı yollarda askeri ve ticari olarak güvenliğin sağlanması amacıyla karakollar, gerekli olan yerlerde asayişin sağlanması ve devamlılığının arz etmesi için ribatlar ve düzenli posta teşkilatındaki memurlar divan-ı saltanatı tamamlayan unsurlardandı (Kafesoğlu, 2016: 353).

1.4.3. Ordu

Türkler devlet kurma ve yönetmede olduğu gibi, ordu teşkilatı, düzeni ve idaresinde de uzun tarihlerinin derinliklerinden gelen tecrübeye ve an’anaya vâkıftırlar. Bu nedenle de Türklerin ordu teşkilat ve sistemlerinde hâkim oldukları kavimlerden etkilenmemiş, aksine diğer kavimleri askeri açıdan etkilemişlerdir. Türkler sahip oldukları, cesaret, disiplin ve mahrumiyete tahammül gibi vasıfları sayesinde tarihte birçok düşman kuvvetine karşı galip gelmişlerdir (Atçeken ve Bedirhan, 2004: 49):

- Türkler, İslam dinini benimsedikten sonra toplumun her alanında görülen İslam dinin etkisi ordu teşkilatı üzerinde de etkisini gösterse de, İslamiyet’in kabulü öncesi Türk karakterlerini de muhafaza etmişlerdir. Türk-İslam devletleri orduları genel özellikleri kısaca şöyle özetlenebilir (Ögel, 1982: 353-354):
- Türk hükümdarları ordunun ‘‘başkomutanı’’ idiler. Özellikle büyük seferlerde ordunun başında bulunmaları zorunlu bir husustu.

- Hükümdarın oğulları ile kardeşleri de “ordu komutanı” veya “kolordu komutanı” idiler. Bu nedenle her savaşta, hükümdarın yanında bulunmak ya da kanatlarındaki ordularından birine komuta etmek zorunda idiler.
- Hükümdar ailesinden gelmeyen, büyük profesyonel komutanlar, genellikle başkentte ve hükümdarların yanında bulunurlardır.
- Başkent dışındaki büyük bölge ve komutanlıkları, bir kural olarak, hükümdarın oğul ve kardeşlerine verilirdi.
- Türk milletine mensup olmayan ya da Türk nüfusunun az olduğu coğrafyalara Türk yöneticiler atanmaktaydı. Bunun yanında Türk olmayan vezir ve kamuda görevli üst düzey sivil görevliler de, emirleri altındaki Türk askerleri tarafından kontrol edilmekteydi.

Büyük Hun-Türk Kağanı Mete'nin kurmuş olduğu “Türk Ordu Düzeni”, kendisinden sonra gelen bütün milletler ve özellikle de Türkler tarafından uygulanmış ve geliştirilmiştir. Türk-İslam devletleri de, bu ordu sistemini kullanmışlardır. Başlıca Türk-İslam devletleri olan, Gazneli, Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlı Devleti gibi, bu ordu sistemini olgunlaştırarak kullanmışlardır (Göde, 1992: 157).

İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devlet geleneğinde olduğu gibi Türk-İslam devlet geleneğinde de devletin temeli ve dayandığı en temel güç kaynağı ordu idi. Türkler sahip oldukları güçlü orduları sayesinde İslamiyet'ten önce ve İslamiyet'ten sonra dünyanın farklı coğrafyalarında hâkimiyet kurmaları mümkün olmuştur. İlk Türk-İslam devleti olan Karahanlı Devleti başta olmak üzere *Gazneliler*, *Selçuklular*, *Harzemşahlar* vs. diğer bütün Türk-İslam devlet geleneğinde kurulan devletlerin ordu sistemleri ağırlıklı olarak Türk milletinden oluşmaktaydı. Türkler İslam dinine girmeden önceki zamanlarda bazı Türk boylarındaki gençleri İslam devletleri orduları içerisinde paralı asker olarak görev yapmışlardır (Koca, 2002: 158).

İslamiyet'in kabulü öncesi Türk ordu sistemini örnek alarak ilk Türk-İslam ordu sisteminin temelini atan Karahanlı devletinin ordusu, insani bakımdan, “*hassa ordusu, hanedan üyeleri, saray muhafızları ile öteki devlet adamlarının kuvvetleri ve devlete tabii Türk teşekküllerine ait kuvvet*” olmak üzere dört unsurdan oluşmaktaydı (Kafesoğlu, Yıldız ve Merçil, 1999:246).

Karahanlıları, bilhassa Gaznelileri örnek alarak kurdukları ordu teşkilatını Büyük Selçuklular çok geliştirmişlerdi. Merkezde hükümdarın emrinde ve onun muhafızı olan, kölelikten yetişen on iki bin kişilikten oluşan bir birlik bulunmaktaydı. Bu birlik Selçuklu ordusunun küçük bir kısmına tekâmül gelmekteydi. Asıl ordu sayıları yüz bini aşan sipahilerden oluşmaktaydı ve bu sipahiler bütün ülkeye dağılmışlardı. İlk zamanlardaki aşiret kuvvetlerinin yerini, daha sonra devletin gelişmesi ile paralel olarak, muntazam maaşlı ve topraklı askeri kuvvetler almıştır (Niyazi, 1993: 109).

Türk-İslam devletleri içerisinde en büyük orduya sahip olan devlet Büyük Selçuklu Devleti idi. Büyük Selçuklu Devletinin askeri kuvvetini teşkil eden ordusunun dayandığı başlıca insan kaynağı, “*hassa kuvvetleri (gulamlar)*”, “*ikta sahipleri olan Türk emirlerinin verdiği kuvvetle*”, “*vasal devlet kuvvetleri*”, “*şehir ve bölge kuvvetleri*” “*gönüllüler*” ve “*Türkmen kuvvetlerinden*” meydana gelmekteydi (Sevim ve Merçil, 2014: 629).

Türk-İslam devletleri ordularında deniz kuvvetleri de bulunmaktaydı Gazneliler Devleti hükümdarı *Sultan Mahmud* tarafından *İndus*’ un “*Çat*” olarak bilinen bölgesindeki yerli topluluğa karşı kurdumuş olduğu nehir filosu ile Selçuklu Devleti hükümdarı *Süleyman-şah* zamanında *İznik*’ teki Kius limanında inşasına başlanan, ancak Bizanslılar tarafından yok edilen orandaki deniz kuvvetleri bilinmekteydi. Fakat asıl güçlü deniz kuvvetleri ise ilk defa *İzmir Beyi Çakan Bey* Bizans ile boy ölçüşecek bir donanma kurmuştur. Ayrıca *Mısır*’ da kurulan Türk Devleti de donanmaya sahip olmuştur. Özellikle de hükümdar *Sultan Beybars* dönemindeki *Akdeniz* ve *Kızıldeniz* kıyılarında kurulmuş ve geliştirilmiş imalathanelerde farklı ebatlarda gemiler yapılmaktaydı. Yine Selçuklu Devleti’ nin de *Alanya* ve *Sinop*’ ta gemi imalatı yapmak için tersaneler kurdukları bilinmektedir (Kafesoğlu, 2016: 356).

1.4.4. Adliye

Türkler İslam dinine girdikten sonra hem geçmiş geleneklerinin hem de İslam dinin gereği olarak adalete büyük önem verdiler. Türk-İslam hükümdarları devlet yönetiminde kendilerini Hz. Peygamber’in vekili saydıkları için adaletin tesis etmesi konusunda kendilerinin baş görevli olduklarının farkında idiler. Bu şuurla da yargı teşkilatına çok önem vermişlerdir (Niyazi, 1993: 105).

Türk devlet geleneği felsefesi, adaleti devletin en temel unsuru gören bir anlayış üzerine inşa edilmiştir. Bu anlayış Türklerin İslam dinine girmeleri ile daha da

pekiştirilmiştir. Türk-İslam devletleri arasında ilk kuruluna *Karahanlı Devletinin* en önemli devlet adamlarından olan *Yusuf Has Hacib*' in kaleme aldığı eseri olan *Kutadgu Bilig*' de sembolize edilen 4 unsurdan en önemli olanı adalet idi. Adalet, ülkenin yönetiminde tek söz sahibi olan hükümdar olarak sembolize edilmiştir. Bir başka ifade ile adalet devleti meydana getiren unsurların en üstünde yer almaktaydı. Sözü edilen bu eserde devletin başı olan hükümdarın en temel görevi olarak *doğru kanunları çıkartmak ve yapılan bu kanunları adaletli bir şekilde uygulamak* olarak ifade edilmiştir. Tür-İslam devlet geleneğinde, daha önceki dönemlerde de olduğu gibi adalet sisteminin başında devletin ve milletin sevk ve idaresinden sorumlu olan hükümdar bulunmaktaydı. Bu yönüyle hükümdar Türk-İslam yargı sisteminin en üst kurumu olan "*Mezalim Divanı*" nda en üst hâkim sıfatıyla bazı davalara bakabilmekteydi. Ayrıca hükümdar "*baş kadı*", "*kadı*", "*kadı asker*" ve "*dâd-bey*" gibi Türk-İslam yargı sistemi içerisinde görevli memurların atama işlemlerini de yapmaktaydı (Koca, 2002: 160).

İslamiyet'ten sonraki Türk hukuk sistemi "*İslami hukuk düzeni* olmuştur. Bir başka ifadeyle söylemek gerekirse, Türk-İslam hukuk sistemi "*fıkıh*" kurallarını da içine almış, hem "*Sultanî*" hem de "*Şer'i*" hukuk sisteminin birleşmesinden olmuştur. Şer'i hukukun kaynağı, "*Kur'an*", "*Sünnet*", "*İcma*" ve "*Kıyas-ı Fukaha*" iken örfi hukukun kaynağı "*Töre*" idi (Göde, 1992: 258).

Türk-İslam devletlerinde örfi ve şeri olmak üzere iki kısımdan oluşmaktaydı. Şeri davalara kadılar bakarlardı. Bu dönemde kadılar, tereke, hayrat işleri, vakıfların idaresi, vakfiyenin tanzimi, vakfiyedeki şartların yerine getirilip getirilmediğinin kontrolünü yapmak gibi görevleri bulunmaktaydı. Kadıların verdikleri kararlar kesindi. Fakat kadının yanlış hüküm vermesi halinde birkaç kadı tarafından yazılı olarak durum sultana arz edilirdi. Şeri davalar dışında örfi davalara ayrı mahkemeler bakarlardı. Bu mahkemeler, asayiş bozan ve kanunlara itaat etmeyenlerin davalarına bakarlardı (Kafesoğlu, Yıldız ve Merçil, 1999: 261-262).

Selçuklular döneminde düzenli bir adliye teşkilatı vardı. Selçuklularda yargı teşkilatı Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi şeri ve örfi davalara bakan iki müesseseden oluşmaktaydı. Şeri mahkemelere bakanların başı, Büyük Selçuklular zamanında Bağdat'ta, Anadolu Selçuklular döneminde Konya'da bulunan baş kadı olan "*Kadı'l-Kuzat*" idi (Uluçay, 2012: 288). Orduda ise, bugünkü askeri hukukçular gibi erler ve komutanlar

arasındaki davalara bakan ordu kadıları bulunmaktaydı. Bunlara ‘‘Kadı-i Asker’’ denilmekteydi. Bu kişiler, büyük divan veya eyalet divanları ile herhangi bir bağı bulunmamaktaydı. Böylece en ufak bir siyasi veya idari baskıya maruz kalmaksızın adalet yerine gelmekteydi (Atçeken ve Bedirhan, 2004: 47).

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK YÖNETİM GELENEĞİNDE SİYASETNAMELER

Çalışmanın bu bölümünde çalışmanın ana konusunu teşkil eden siyasetname türü hakkında bilgilere yer verilmiştir. Siyasetname türünün tarihi gelişimi, genel özellikleri ve Türk-İslam yönetim geleneğinde önemli bir yere sahip olan bazı siyasetname türleri hakkında bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

2.1. Siyasetname: Kavramsal Çerçeve ve Tarihsel Gelişim

İnsanlar, var olduğu günden beri, bir arada ve huzurlu bir şekilde hayatlarını devam ettirme gayesinde olmuşlardır. Bunun neticesi olarak, giderek artan insan nüfus ve ihtiyaçlarını karşılamak üzere, ilk önceleri kabile, sonra modern öncesi devlet ve en nihayetinde de modern devlet teşekkülünü kurmuşlardır. İnsanoğlu tarih sahnesine ortaya çıktığı zamanlardan beri farklı dönemlerde siyasi bir bütünlük olmak amacıyla devletler kurmuşlardır. Dünya da farklı coğrafyalarda inşa edilen bu kurumlar canlı bir organizma gibi doğup, büyüyüp, gelişip ve yıkılmışlardır. Kurulan her devlet yıkılmamak, tarih sahnesinde sürekli olmak için çaba sarf etmişler ve etmektedirler. Devletler olası bir kötü gidiş karşısında çözüm yolları aramışlar. Bu nedenle bazı dönemlerde toplumların önde gelen düşünürleri devlet adamlarına bu konularda tavsiye ve nasihat niteliği taşıyan metinler hazırlayıp sunmuşlardır. Bu tip metinler ‘siyasetname’ olarak nitelendirilmektedir.

Siyasetname olarak karşımıza çıkan metinler, genellikle yaşanan devlette kaosun hâkim olduğu toplumsal durumların yaşandığı dönemlerde yazılmış ve bu eserlerin muharrirleri tarafından, kaosun nedenlerini ortadan kaldıracak devleti ve milleti tekrardan sükûnete kavuşmasını sağlayacak ilkeler ve yöntemler ifade edilmeye çalışılmıştır.

Siyaset ve idare bilimlerinde birçok ilkeyi bünyesinde barındıran siyasetname geleneği, insanlık tarihine uzanmaktadır. İslami literatürde devlet yönetimi ve kamu idaresinde görevli kişilerin faaliyetleri sırasında dikkat etmesi gereken ilke ve bu ilkelere dayanak olan olayları da bünyesinde barındıran metinlere verilen bir isim olarak söylenebilir.

İslam döneminde yazılan birçok siyasetnamede kadim medeniyetlerindeki birçok anekdot ve deneyimlere satır aralarında rastlanılmaktadır. Bir başka ifade ile söylemek gerekirse, İslam medeniyetine ait olan birçok siyasetname türündeki metinlerde açıkça

kaynakları belirtilmese de eserlerin içeriğinde bu medeniyetlerin izlerine rastlanılmaktadır. İslam medeniyeti dışında kalan diğer metinler siyasetname ve tarih alanları üzerinde eserler veren yazarların yaptıkları çeviriler ile İslam medeniyetine aktarılmıştır (Rosenthal, 1996: 99)

Siyasetnameler gerek İran ve gerekse de Hint, Arap ve diğer kültür ve medeniyetlerden izler taşıdıkları için yöneticilere Şark tarzında bazı teorik önerilerde bulunmaktadırlar. Konuları siyaset teorisinden ziyade siyaset sanatı ve siyaset ahlakı yönünde incelerler. İçeriklerinde dini yönleri ağırlıklı olup, olayları manevi açıdan ele alırlar. Bütün medeniyetlere ait siyasetnamelerin temele gayesi, dünyevi ve ahiret mutluluğu ekseninde, dünyadaki devlet başkanlarına yönetimleri esnasında adil olmaları ve idare etmekte oldukları devleti iyi bir düzene getirmek için devlet başkanlarına rehberlik etmektir (Adalıoğlu, 2005: 25).

Siyasetname kavramı etimolojik olarak incelendiğinde ‘‘Arap ve Fars’’ dillerine ait iki kelimedenden meydana geldiği görülmektedir. Bu kelimeler ise ‘‘Arapça’’ dan ‘‘siyaset’’ ve ‘‘Farsça’’ dan ‘‘nâme’’ kelimeleridir. Siyasetname kelime anlamı olarak İslam medeniyeti içinde hükümdar ve devlet yönetiminde görevli olan kişiler için yazılan eserlere verilen genel bir kavram olarak kullanılmaktadır. Bu eserlerde genel olarak devleti en iyi şekilde nasıl yönetileceği, hükümdar ve devlet yönetimindeki yardımcılarının taşıması gereken özellikler ve göz önünde bulundurmaları gereken hususları konu almaktadırlar (Levent, 1962: 168-171).

Siyasetname türündeki metinler genel hatları itibari ile adalet ve âhlak ilkeleri üzerine inşa edilmektedir. Bu tarz eserler ahlaki, idari ve siyasi tavsiyeler barındıran hükümdar ile tebaa arasındaki ilişkileri düzenleyen, devlet başkanı ve devlet idaresinde görevli kişilere rehberlik yapma gayesi ile kaleme alınmışlardır (Yücel, 1998: 69).

Siyasetnameler, hem tarih içirişindeki gelişme süreci hem de sahip oldukları önemlerinden dolayı bir döneme ya da sahip oldukları içerik açısından bir alanla sınırlandırılacak bir yazın türü değildir. Kaleme alındıkları dönemin en önemli fikirselsel ürünleri olan bu tarz metinler dünya tarihinin her döneminde ve her coğrafyada var olmuşlardır. Farklı dönem ve mekânlarda yazılmış olsalar da, yazılış amaçları aynı olsa da düşünce zincirini oluşturan değerler silsilesi ve anlatımı farklıdır. Eflatun’ un ‘‘Devlet’ i,

Nizamül Mülk 'ün "Siyasetname" i, Rousseau'nun "Toplum Sözleşme" si dönemlerinin siyasetname örnekleridir (Özkırımlı, 1997: 29-30).

Siyasetnamelerde esas konu devlet yönetimidir. Bu yönetimde güç ve yetki hükümdarlarda olduğu için bu eserlerdeki öğütler hükümdarları hedef alır. Onlarda bulunması gereken nitelikler, devlet yönetiminin esasları ve şartları, devlet görevlilerinin sorumlulukları ve halka nasıl davranmaları gerektiği gibi konular üzerinde durulur. Özellikle bu tür eserlerde hükümdarlara ve yöneticilere ısrarla adil olmaları tavsiye edilir. Onlar seçkin kullardır. Çünkü halkın mutlu olabilmesi için Allah'ın halifesi ve yeryüzündeki gölgesi kabul edilen hükümdarın adil olması gerekmekte veya belki de bu tek çözüm olarak görülmektedir Allah'ın kendisine verdiği bir emanet kabul edilen halkı gözetmek sultanın en başta gelen görevlerindedir. Bundan dolayıdır ki bu ödev ve sorumlulukları gerektiği şekilde yerine getirebilmesi için hükümdarın taşıması gereken vasıflar ve idaresi altındaki devletin nasıl yönetmesi gerektiği hakkında eser-ler yazmak Doğu medeniyetlerinde bir gelenektir. Bunlar, nasihatname, siyerü'l-mülûk, siyasetname vb. adlarla anılır. Bu eserlerin kökeni eski Hint, İslamiyet öncesi İran ve Uygur Türk devletlerine kadar dayanır. Bu gelenek Osmanlı'nın son dönemine kadar Anadolu'da da devam edecektir. (Bilgin, 2006: 41).

2.1.1. Doğu Medeniyetinde Siyasetnameler

Doğu medeniyetlerinde, siyasi bir öğretisi var olmamıştır. Bunun nedeni ise en başta Asya kıtasında büyük imparatorlukların var olması ve Kuzey Afrika' da bulunan Mısır' da ilahi temellere dayandırılan Tanrı-Kralların yönetimde olması nedeniyle yönetim biçimi olarak krallıktan başka bir yönetim tarzına müsaade edilmemekteydi. Yunan-Roma medeniyetlerinden aktarılan siyasi özgürlük bu coğrafyalarda görülmemekteydi. Fakat bunun yanında, Doğu medeniyetlerinde devlet idaresi ve siyasetle ilgili kaleme alınan metinlerin köklü bir geleneği vardır. İ.Ö. 2500'lü yıllarının Mısır' daki devletin kralı olan "Merikare" nin veliahdına bırakmış olduğu tavsiyeler ile kral "Amenemhat" ın veliahdı için kaleme aldığı kitap önemlidir. Yine M.Ö. 6. asırda yaşadığı kabul edilen ve Taoculuk 'un ilk büyük düşünürü olan Lao-tse, insanın saadeti için erdemli olması gerektiğini, erdemliliğin devlet yönetimi için gerekli olduğunun altını çizmektedir. M.Ö. 7. asırda Çin'de yaşayan Konfüçyüs, hükümdarların ahlaki yasalarını ele almıştır. Eski Ahit'in yaşadığı dönemin siyasi düşüncelerini yansıtan kısa ara sözler mevcuttur. İran ve Hint medeniyetleri bu konu da daha zengindir. Ancak yine de gerçek şudur ki, eski Doğu'nun siyasi

düşüncesinden kalan miras, umulan kadar fazla değildir. Fakat bunların yanında Doğu medeniyetleri insanlığa pek çok şeyleri öğretmiş ve kazandırmışlardır. Faydalı hayvanların evcilleştirilmesi, besleyici bitkilerin yetiştirilmesi, entelektüel alanda, matematik, astronomi, yazı vs.; kamu idaresi gibi bir çok sanat, ahlaki ilerlemeler ve nasihatleri insanlığa kazandıran Doğu medeniyetleri olmuştur. Hristiyanlıktan önce Babilonyada Hamurabi kanunları, Eski Mısır'da "Ölümler Kitabı", Budizm, Hristiyanlık ve son olarak İslâm Doğu medeniyetinin ürünüdür (Uğur, 2001: 39).

Mevcut bilgiler dikkate alındığında İslam öncesi İran kültüründe çok eski ve köklü bir siyasetname geleneği olduğu görülmektedir. Ahamenidler'e ait bir yazıtta şöyle yazılmıştır. "Hak ve adalet esaslarına göre hareket ettim. Ne yoksula ne de yetime karşı şiddet kullandım. Evimde hizmet eden adama iyi davrandım. Haksızlık edeni şiddetle cezalandırdım... Ey sen ki benden sonra kral olacaksın; yalancı adamı dost edinme! Yalancı adamı şiddetle cezalandır" Darius I' in mezarı üzerinde krallar öğretisi şöyle yazılmaktadır: "Adaleti sevdim. Yalanı sevmedim. Arzu ve iradem, yetime, dula karşı hiçbir şekilde adaletsizlik yapılmamasını öngörmüştür. Yalancıyı şiddetle cezalandırdım. Fakat tarlasını süreni de ödüllendirdim" (Arslan, 1989: 232).

Doğu medeniyetinin iki kadim medeniyetlerinden olan klasik Hint ve İran medeniyetlerinde siyaset ve devlet algısı kendine özgü bir özellik arz etmektedir. Bu medeniyetler için devlet, hükümdarın şahsında otorite ve bütün erklerin toplanması iken siyaset ise, devletin kendisine kuvvet oluşturma ve bu kuvveti finanse etme hususunda toplumun onayını alma faaliyeti olarak tanımlanmaktadır (İnalçık, 1996: 259).

Doğu medeniyetine ait siyasetname türüne ait eserlerde adalet esas itibari ile milletin üzerinden zulmü gidermek, güçlünün güçsüzü ezmesine engel olmak, hâkimiyet altındaki insanların can ve mal güvenliğini sağlamak olarak anlaşılabilir. Kısaca bu metinlerde anlatılmak istenen, hükümdarın otoritesinin meşruiyeti uygulayacağı adil yönetim ile yakından ilişkilidir. Devlet başkanının iktidarını sürdürmesi ve halk nezdinde hâkimiyetinin kabul görmesi için merhametli, anlayışlı bir karakterle devleti adil bir şekilde yönetmesi en öncelikli şarttı. Bunun neticesi olarak doğu medeniyetinin felsefesinin kökeninde "siyaset ahlaktan ayrılmaz" anlayışı yatmaktadır (İnalçık, 2004: 262).

2.1.2. İslam Medeniyetinde Siyasetnameler

Fıkıh orijinli eserlerde, devletin kurulması hukuki bir mecburiyet olup, devlet ve kurumlar belirli bir hukuki yaklaşım içinde ele alınıp, var olan siyasi gerçekliğin meşruiyet

durumunu ele almakta, yorumlamakta ve yönlendirmeler yapılmaktadır. Bu tür eserlerde kurgulanan devlet, yargı, ordu ve mali kaynaklar gibi değerlere dayandırılan kadim İnan devlet geleneğini yansıtmaktadır (İnalçık, 2004:264).

İslam tarihinin her döneminde yazılan siyasetnamelerin varlığı bilinmektedir. Siyasetname geleneği daha sonraki zamanlarda da ilgi görmüş ve bu hususta zengin numuneler sunulmuştur. İslam coğrafyasında farklı zamanlarda doğrudan devlet yöneticilerini muhatap alan, ahlaki ve hukuki ilkeleri kapsayan, yönetenlerle yönetilenler arasındaki ilişkiyi düzenleyen, devlet adamlarına rehberlik eden siyasetname metinleri kaleme alınmıştır. Bu metinler ideal bir devletin nitelikleri ve ideal bir yönetici nasıl olması gerektiği konuları öncelikle incelenmiştir. İslam dönemi siyasetnameleri, kaynağını dinden alan ahlaki olguları kapsamaktadır (Çaycı, 2008: 15).

İslam dünyasında hükümdarın yanında, vezirlere de yazılmış siyasetnameler de bulunmaktadır. Genellikle “Nâsîhâtü'l-vüzerâ” olarak anılan bu eserler, sadece vezirlere sunulduğu, sultanlar için yazılan metinlerin bir bölümü de olabilmektedir. Bu durumda ise “Nasîhâtül-mülûk ve'l-vüzerâ” gibi isimle anılırlar. Bu eserlerde vezirlerin görevleri, hükümdarlara karşı tutumları, halka olan ilişkileri konu alırlar ve vezire öğütler verirler (Adalıoğlu, 2005: 56).

İslam siyaset düşüncesinde, İslam filozofları tarafından kaleme alınan eserler önemli bir yere sahiptir. Siyaset felsefesinin yapıldığı bu eserlerde devlet ve idari kurumlar, siyasi gerçeklik ve tecrübeden uzak, teorik bir anlayışla değerlendirilmektedir. İslam medeniyetinin önemli fikir adamları, devlet ve siyaset alanındaki fikir ve düşüncelerinde Müslüman olmayan eski Yunan medeniyeti düşünürlerinden olan Eflatun ve Aristo' ya ait fikir sistematiğinden etkilenmişlerdir. Bu nedenle de etkilendikleri filozoflar gibi siyasete de yer vermişler ve ameli ilimleri alt bölümünde ahlak ile beraber düşünmüşlerdir. Kindi, Razi, Farabi, İbn Sina, Sühreverdi, bu alanda eser vermiş İslam filozoflarından bazılarıdır (Rosenthal, 1996: 174).

İnsanın topluluk olarak bir arada yaşamasının gereği olarak sosyal hayatta yerini almış olan devlet yönetimi, tarihin ilk anlarından itibaren dünyanın kültür ve medeniyet tarihinde yerini aldığı gibi özellikle Müslüman dünyasının kültür ve medeniyetinde de İslam dinin ilanından itibaren önemli olmuş bir olgudur. Özellikle de hicret olayından sonra ilk İslam devleti Medine' de Peygamber Hz. Muhammed tarafından kurulmuştur. İslami devlet geleneğinin başlaması ile birlikte devlet yönetimi hususunda birçok fikir ortaya çıkmıştır.

Bu fikirler özellikle de devlet yönetiminde olan kişilerin ne gibi özellikler taşıması ve görevleri hakkında olmuştur. Bunun sonucu olarak bu fikirler yazınsal alanda metinlere aktarılmış ve İslam devlet geleneği içerisinde siyasetname yazma geleneğinin temelleri atılmıştır (Ertuğrul, 1999: 58).

İslam dini ve medeniyetinde, kutsal kitap Kuran-ı Kerim ve Peygamber Hz. Muhammed' in sünnetlerinde siyasi meselelerle alakalı birçok işaretler bulunmaktadır. Bu iki temel kaynağın haricinde, Hz. Peygamber'in siyasi faaliyetleri, yazdığı diplomatik mektupları, ilk dört halifenin kendi dönemlerindeki idarecilere, komutanlara gönderdiği fermanlar ve terfi ve teftiş sırasında yapmış olduğu öğütler, ashabın devlet yönetimi konusundaki yaptıkları önerileri, İslam medeniyeti siyasetname geleneğine esas teşkil eden ilk örnekler olmuştur. Daha sonraki kaleme alınan siyasetnameler ve nasihatnamelerde bu kaynaklardan bolca alıntılar kullanılmıştır. Bu kullanılan alıntılardan özellikle dördüncü halife "Hz. Ali" nin dönemin Mısır valisi olan "Malik bin El-Haris El Ester" e göndermiş olduğu emirname, İslami siyasetname geleneğinin ilk örneklerinden biri olarak kabul edilir. Zira bu emirname aynı zamanda devlet yönetimiyle ilgili esasları içeren bir siyasetname özelliği de taşımaktadır (Coşan, 1996: 4-32).

İslam dünyasında coğrafi bakımdan geniş sınırlara Emevi Devleti ve Abbasi devletleri zamanında ulaşıldı. Bu devletlerden Emevi Devleti, eskiden Bizanslara ait olan topraklara hâkim olduğundan Bizans idaresinden etkilenmişler ve hanedanlık sistemini benimsemişlerdir. Diğer taraftan Abbasi Devleti ise İranlıların topraklarında kurulmuş ve eski İran idaresinden etkilenmişler ve mutlak bir krallık sistemini benimsemişlerdir. Bundan dolayı İslam devlet geleneğinin temeli olan devlet kurumunun siyasi ve idari yapılanmasında, devrin önemli fikir insanları İran medeniyetinin bu alandaki uygulamalarına ilgi duymuşlar ve esinlenmişler. Özellikle de siyasetname türündeki metinlerden esinlenerek, bu metinlerden aktarımlar yapmışlardır. Özellikle bu metinlerde bahsedilen İran devlet yöneticileri ve metinlerde bahsedilen uygulamalar İslam devletlerine uyarlanmıştır (Uğur, 2001: 44).

İslam kültür ve medeniyeti diğer yabancı kültür ve medeniyetlerle ilk ilişkisi aktarılan eserlerin çevirileri ile başlamıştır. Çeviri ile ilgili olarak ilk çalışma sanat alanı üzerine olup dönemin *Emevi Devleti* hükümdarı "Halid b. Yezid" tarafından yaptırılmıştır. Fakat devlet yönetimi alanındaki ilk tercümelemler eski kadim medeniyetlerden olan İran ve Bizans medeniyetlerinden çeviriler yaptıran dönemin *Emevi Devleti* hükümdarı "Hişam"

yaptırmıştır. Yapılan bu çevirilerle *Emevi Devleti* hükümdarı devletin organizasyonu ve teşkilatı açısından kadim Bizans ve İran devlet geleneklerinin yönetim tekniklerine ilgi duymuştur. Yine *Emevi Devletinde* görevli yüksek rütbeli memurlar tarafından devlet yönetimi ile ilgili faydalı metinleri hükümdarların faydalanabilmesi için çevirmişlerdir (Adalıoğlu, 2004: 4).

İslam devleti olan Abbasilerin ilk dönemlerinde, diğer kültür ve medeniyetlerle ilk münasebetleri özellikle de kadim İran medeniyetinde *Farsça* yapılan tefsirlerle başlamıştır. Bu dönemde yapılan çeviriler “*Fars ve Sanskrit*” dillerinden yapılmıştır. Bu yapılan çeviriler ilk olarak “*mantık*”, “*tıp*”, “*kozmoğrafya*” ve “*hendese*” alanlarında yapılmıştır. İlerleyen dönemlerde bu alanlardan farklı olarak eski Yunan, Hind ve İran medeniyetlerinden çeviriler yapılmıştır. Bu çeviriler ise daha çok “*dini*”, “*ahlaki*” ve “*siyasi*” konulardaki eserlerden yapılmıştır (Demirci, 1996: 93-94).

2.2. Siyasetnamelerin Genel Özellikleri

Siyasetnameler içerikleri bakımından sosyal bilimler disiplinlerinden sosyoloji, siyaset bilimi ve kamu yönetimi gibi bilimlerin inceleme sahasının içine girmektedir. Ancak bu disiplinlerden ele aldıkları konu bakımından siyaset bilimi ve kamu yönetimi bilimleriyle daha çok alakalıdır. Bu bakımdan siyasetname türü metinlerde; devlet idaresi ile ilgili hususları, hükümdarın otoritesini nasıl sağlayacağı, toplumsal düzeni sağlama, yöneten ile yönetilen arasındaki ilişkiyi istenen seviyede tutma gibi devlet yönetimi ile ilgili konular işlenmiştir. Hangi dönem veya hangi medeniyet içerisinde kaleme alınsalar da siyasetname türündeki eserler ele aldıkları konular benzer olması sebebiyle içerikleri de birbirine benzemektedir. İslamiyet öncesindeki kadim medeniyetlere ait yönetim esasları İslami yönetim anlayışı ile aynı potada eritilerek bu türde eserler verilmiştir. Arap ve İran devlet gelenekleri için yazılan siyasetnameler aynı anlayış ve içerik ile Türk edebiyatı içerisinde de yerini almıştır. Siyasetname türündeki metinler çok eski tarihlerdeki hükümdar ve devletler için kaleme alınsalar da sahip oldukları önemlerini kaybetmemişler ve günümüze kadar taşınmışlardır (Öztürk, 2013: 73-74).

Türkler teşkilatçı özellikleri sayesinde tarih sahnesinde büyük devletler kurmuş ve bu sayede başarılı bir yönetim geleneğine sahip olmuşlardır. Bu idari yapılanma ve başarılı yönetimlerin arkasında sadece hakanların, sultanların, meliklerin ve neylerin değil aynı zamanda düşünürlerin ve bilim insanların da büyük katkıları olmuştur. Düşünürler, bilim

insanları ve yöneticilerin danışmanlık faaliyetlerini yerine getiren kişiler, zamanın idarecilerine yazdıkları risaleler ve namelerle yöneticilere yol göstermişlerdir. Yazdıkları bu eserler aynı zamanda yöneticilere devlet yönetiminde bir öğüt niteliğindedir (Eryılmaz, 2016: 62).

Siyasetnameler genellikle devlet yönetimi ile ilgili konuları içeren, sunulan kişiye tavsiyelerde bulunulan eserlerdir. Devlet yöneticilerine iktidarlarını sağlam bir zemine oturtmaları ve muhafaza etmeleri için yol gösterici niteliğe sahip metinlerdir. Bu eserler ilk olarak bir devlet başkanı ve ya veliahdı namına neşredilseler de asıl hedef kitlesi devlet idaresini sağlam temeller üzerine inşa etmek isteyen bütün devlet başkanı ve devlet yönetimindeki görevlilerdir. Bu tür metinlerde ülküsel olarak devlet başkanının nasıl olması gerektiği imgesel bir şekilde anlatılmaktadır. Eserin sunulduğu yöneticinin neden ideal yönetici gibi olması gerektiği ifade edilmektedir (Türk, 2012: 23-24).

Siyasetnamelerin devlet yönetimi ve bu alandaki literatüre yaptığı katkılar şu şekilde sıralanabilir (Ergan, 1998: 28):

- Devlet başkanı ya da devletin yönetim kademesinde görevli olan kişilerin taşıması gereken hususiyetleri belirlemeleri,
- Devlet idaresi ile ilgili ilke ve yöntemleri incelemeleri,
- Yazıldıkları dönemlerle ilgili saptamalar yapmaları,
- Var olan sorunları gün yüzüne çıkartmaları ve bu sorunlar için çözüm yolları getirmeleri,
- Sadece ithaf edildikleri kişilere değil, barındırdıkları ilke ve değerler sayesinde güncelliklerini koruyarak devletin idaresi ve politikaların üretilmesi ve uygulanması gibi alanlara katkı sağlamaları için açısından günümüz devlet başkanları ve siyasetçiler için önemli bir başucu kaynaklarıdır.

Siyasetnameler klasikleşmiş eserler olarak hala önemini korumaktadırlar. Önemli olmalarının nedenlerini şu şekilde özetlemek mümkündür (Canatan, 2014: 11):

- Siyasetnameler, zamansal açıdan sadece kendi dönemlerinin siyasal zihniyet ve kültürü hakkında bilgi veren kaynaklar olarak kalmaz; zaman içerisinde nasıl bir siyasal yapılanmaya yol açtıkları konusunda da ipuçları verirler. Hem siyaset düşüncesinin yansıtıcısı hem de yapılandırıcısıdır.

- Siyasetnameler, esas amaçları olmamakla birlikte kendi zamanlarının siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel şartlarını da yansıtan ve dolayısıyla da hem tarihsel hem de sosyolojik değeri olan metinlerdir. Bu metin farklı amaçlarla okunabilir ve zihniyet okumasının yanında tarih ve toplum okuması da yapılabilir.
- Siyasetnameler, kronolojik olarak okunduklarında bazı noktalarda nasıl bir süreklilik oluşturdukları ve zihniyetteki yapılanmayı nasıl sabitledikleri görülecektir. Siyasetnamelerde dikkat çekici ve hatta bazen de sıkıcı tekrarlar sürekliliğe işaret eder.
- Süreklilik arz eden fikirler ve düşünceler, muhtemeldir ki günümüze bir şekilde etki etmişlerdir. Uzun vadeli bir bakış açısıyla siyaset düşüncesi incelendiğinde, geleneksel siyaset düşüncesinin sadece tarihte işlev görmediği, bugünü de etkilediği görülecektir. Özellikle bu açıdan siyasetname metinleri, günümüz siyasi ve sosyal hayatına da ışık tutmakta ve etkilemektedirler.

Siyasetnamelerde genel olarak hükümdarlarda bulunması gereken nitelik ve özellikler, devletin ne şekilde yönetilmesi gerektiği ve iktidarın devamlılığının sağlanması için gerekli olan şartlar ve esaslar birbiri arkasına sıralanır ve tartışılır. Siyasetnameler yazıldıkları dönemden bağımsız değildir. Bu yüzden siyasetnamelerde devrin zihniyet, anlayış ve inancına göre toplumun hükümdar eliyle en uygun olan ahlaki, sosyal ve siyasal yapının nasıl olması gerektiği ve bu yapıyı işler kılan kişilerin hangi davranışları yerine getirmeler gerektiğinin ve arzu edilen amaçların hangi yöntemler izlenerek ulaşılabileceği anlatılmaya çalışılır (Canatan, 2014: 6).

Siyasetnameler genel yapısı ile ahlaki bir nitelik taşımaktadır. Bu metinler özelde hükümdara genelde ise tüm yöneticilere genel ahlaki öğütler içermektedir. Siyasetnamelerde içerik olarak ayet, hadis ve ahlaki hikâyelerle oluşturulmaktadır. Adalet, dürüstlük, cömertlik gibi ahlaki değerler başta işlenen konular arasındadır (Uğur, 1987: 21).

2.3. Türk ve Türk-İslam Yönetim Geleneğinde Başlıca Siyasetnameler

İlk ve Ortaçağlarda yöneten ile yönetilen arasındaki uçurum çok büyüktü. Devlet başkanı sarayında yaşar, etrafını ona hizmet eden birçok kişi sarardı. Bu kişiler reâyâ ile devlet başkanı arasına adeta bir perde oluştururlardı. Reâyâ sadece vergi ve savaş zamanlarında ihtiyaç olurdu. Bu görüntü her zaman bu şekilde devam etmemiş, yöneticiler arasından adil ve reâyâyı düşünen pek çok devlet başkanı yetişmiş, reâyâ onların zamanında

refah içinde yaşamışlardır. Reâyâ, yönetenin kusursuz başkanlığını kabul etmiş, onun dünyada Allah'ın gölgesi olduğuna inanmış ve emirleri karşısında boyun eğmiş ve uymuşlardır. Reâyâ bu itaatin karşısında devlet başkanından istediği tek şey ise adalettir. Bu adalet ise ya kanunların tam olarak uygulanmasıdır veya reâyâ haksızlık eden devlet memurlarının kötü hareket ve uygulamalarından onları korumasıdır. Reâyâ bu davranışı sadece ve sadece devlet başkanından bekler. Çünkü devlet başkanın her sözü, her hareketi kanundur. Dönemlerinin gereği ve en iyi devlet yönetiminin nasıl olması gerektiğini ve reâyânın sıkıntılarını dile getiren, başta devlet başkanı olmak üzere devletin diğer memurlarına adaleti sağlık veren fikir adamları, hemen hemen her dönemde yetişmiştir. Bu amaç doğrultusunda dönemin idarecilerini uyaran nasihat edici ve devlet yönetiminde yol gösterici siyasetnameler yazmışlardır (Uğur, 2001: 1).

Türk-İslam dönemi siyasetnameler, belli amaçlar için yazılmış olup, bu amaçların farklı oluşları ise üslup ve içeriklerinden kaynaklanmaktadır. Bu amaçları şu şekilde sıralayabiliriz (Altunöz, 2005: 19):

- Halka adaletli bir şekilde davranmak ve halkın huzur ve güvenliği sağlamak.
- Dönemin şartlarına göre en iyi yönetim seklini gerçekleştirmek.
- Devlet idaresine sahip olmak için yapılan taht kavgalarında veliahtlardan birinin hükümdarlığı hak ettiğini öne sürmek
- Toplum genel ve yerel bazda rahatsız eden faktörleri belirlemek ve bunların çözümü için hükümdara yol göstermek
- Kur'an ve sünnetteki ahkâmı hükümdara aktararak onun otoritesinin sağlamlaştırmasına yardımcı olmak

Siyasetnameler işledikleri konular itibari ile en çok dikkat çektikleri iki önemli temel problemi ele almış olmalıdır. Biri devlet ve devleti yöneten kişide bulunması gereken özellikler, devlet içinde halkın yöneticiye karşı tutum ve davranışları, diğeri de devlet-sultan-halk döngüsünde adalet kavramının temellendirmesi olmuştur (Akyüz, 2016: 87).

Ehl-i sünnet itikadına bağlı devlet ve topluluklarda danışma kültürü ve geleneğinin yanında yazılı olarak görüşlerin ifade edilmesi ve metinlerin yazılması özgürlüğünün edebi bir kimlik kazanmış haline siyasetname denmektedir. Siyasetname türünde yazılan eserlerde devlet başkanları için neşredilenlere ‘*naîhatü'l-mülûk, âdâbü'l-mülûk, ahlâkü'l-mülûk ve tuhfetü'l-mülûk*’ gibi isimler verilmektedir. Şehzadeler, vezirler ve diğer kamu görevlileri

için neşredilenlere ise “*naihatü'l-vüzerâ, mirâtü'l-vüzerâ ve tuhfetü'l-vüzerâ*” gibi isimler verilmektedir (Kara, 2016: 18).

Yazılan her siyasetname belirli bir siyaset alanına dayanmaktadır. Hangi siyasi temelde kaleme alındığında ilişkin izler doğrudan doğruya okuyucuyla paylaşılmamaktaysa da eserlerin içeriklerinde yazıldıkları siyasi hava hissedilmektedir. Bu siyasi hava incelendiğinde ise eserlerde siyaset algısını daha ziyade devleti idare etme tekniğiyle aynı anda düşünüldüğü görülebilmektedir (Türk, 2012: 44).

Siyasetname türündeki metinler özellikle Ortaçağlar boyunca doğu medeniyetinde kuran devletlerin ortak bir anayasası konumunda idi. Bu eserler yazıldıkları dönemlerin sosyal, yönetsel, askeri, siyasi ve hukuki alanlardaki işleyişleri hakkında bilgiler vermektedir. Siyasetnameler dikkatli bir şekilde incelendiğinde siyasal bir felsefi zemine dayandığı görülmektedir. Siyasetnameler tarihin her döneminde devlet başkanlarının doğru ve isabetli kararları alırken başvurdukları kaynakların başında gelmektedir (Önder, 2014: 9).

Siyasetname türünde eser veren düşünürler ağırlıklı olarak doğu medeniyeti menşelidirler. Bu durumun nedeni ise özellikle İslam dönemindeki devlet yapısında devlet başkanı aynı zamanda halife unvanını da taşımasıdır. Bu nedenle devlet ile din arasında iktidar savaşları yaşanmamıştır. Devlet başkanı halife sıfatı ile dinin koruyucu durumundadır. Batı medeniyetinde içerisinde Hristiyanlık âleminde dinin temsilcisi olan kiliseye karşı siyasal öğretiler yayınlanırken, İslam âleminde ise çatışma yerine aynı doğrultuda gelişmeler görülmektedir. Bu vakanın neticesi olarak ise doğu medeniyeti menşeli düşünürlerin işledikleri konular genellikle devlet başkanının taşıması gereken özellikler ve devletin en ideal şekilde nasıl yönetilmesi gerektiği ve dikkat edilmesi gereken hususlar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Doğu medeniyeti yönetim geleneğini batı medeniyeti yönetim geleneğinden farklı kılan en temel nokta, yönetim anlayışının bir siyasi iktidar çatışmasına dayanmamasıdır. Doğu medeniyetinde iktidar güneş misali ortaktır; alternatifsizdir ve paylaşılmamaktadır. Bu yüzden doğu medeniyetinde yazılan siyasetnameler var olan iktidara hem meşruiyet hem de sağlamlık kazandırmak için neşredilmişlerdir (Keskin, 2012: 70).

Türklerde İslam dinine girmeden önce hukuk sistemi toplumda var olan töreye, devlet başkanı tarafından alınan kararlara veya kurultayda istişare yoluyla alınan kararlara dayanmaktaydı. Fakat Türkler İslamiyet ile tanıştıktan sonra hukuk sisteminde belirleyici

olan İslam hukuku olmuştur. Devlet idaresini reforme etme gayesinde olan bu yaklaşım, devletin idaresi ve siyasi olarak bozulması ve yozlaşması şeklinde ortaya çıkan siyasi entropi durumları için çözümler arama olarak yöntemleştirilen, kendilerine has bir dil ve içeriğe haiz olan siyasetname geleneği ortaya çıkmıştır. Farklı kültürlerden yapılan çevriler ve neşredilen metinlerle Türk-İslam medeniyeti içerisinde yerini alan siyasetname geleneği, tarihi arka planında eski kadim medeniyetler olan Yunan, İran ve Hint medeniyetlerinin siyasi ve idari deneyim ve birikimine dayanmaktadır (Coşar, 2012: 24-25).

Türk-İslam medeniyetinde farklı müelliflerce kaleme alınan siyasetnameleri siyasal, ahlak felsefesini konu edinmiş olan, dinsel ve devletin yapısını ve organizasyonunu inceleyen bürokratik özelliği ile dikkat çeken metinler olarak dört ayrı kategoriye ayırmak mümkündür. Bu tasnif eserlerde işlenen konun ağırlığı doğrultusunda yapılmaktadır. Siyasal içerik açısından ve özellikle de siyasal felsefeye örnek olarak Farabi'nin Medînetü'l Fazıla eseri verilebilir. Ahlak felsefesi açısından ise Turtuşi'nin siyaset Ahlakı ve İlkelerine Dair eseri örnek verilebilir. Osmanlı Devleti döneminde Kınalızade Ali Efendi tarafından neşredilen Devlet ve Aile Ahlakı adlı eserinde de ahlak felsefesi ağır basmaktadır. Dinsel içerik açısından kaleme alınan siyasetname müelliflerinin öncüsü olarak ise Gazali gelmektedir. Son olarak ise bürokratik yönü ağır basan siyasetnameler devlet kademesinde görev alan kişiler tarafından yazılmışlardır. Bu kişilere örnek vermek gerekirse, Nizamül Mülk, Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Lütfi paşa ve Koçi Bey gibi devlet adamları bu türdeki müelliflerin öncüleridir (Keskintaş, 2017: 102-104).

Türk yönetim geleneği içerisinde Türkler tarafından İslamiyet'i kabul etmelerinden önce ve İslamiyet'i kabul etmelerinden sonra kaleme alınan ve İslam medeniyeti içerisinde kaleme alınan siyasetnameler neşredildiği tarihler dikkate alınarak sıralı bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır. Bu minvalden hareketle bahsi geçen dönemlerde neşredilen siyasetnamelerin hepsinin tek tek incelemesinin zor olacağından önemli görülen belli başlı siyasetnameler açıklanmaya çalışılmıştır.

Metinlerin genel olarak incelemesi yapıldığında, ilk olarak eseri yazan ile eserin sunulduğu kişiler arasında birebir, yakın ve kişisel ilişkiler olduğu görülmektedir. Bu yakın ilişkilerden bazıları, Kül Tigin ile Tonyukuk; Melikşah ile Nizam-ül Mülk; Yusuf Has Hacib ile Karahanlı Devleti yöneticileri; Koçi Bey ile IV. Murat ve I. İbrahim; Kâtip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmet Paşa ile Osmanlı Devleti padişah ve ileri gelenleri arasında açıkça

görülmektedir. Eserlerin yazarları, birçok rolü birlikte sürdüren danışmanlar olarak yerine ve zamanına göre yöneticinin eğitmeni, dostu, akrabası, siyasal/yönetimsel eleştirmeni ve vicdanı olabilmektedirler. Bu özellik, ulus devletlerin ortaya çıkmasına kadar süren geleneksel danışmanlık döneminde devlet yöneticileri danışmanlarının ortak özelliği olmuştur. İncelenen bu eserlerde tecrübe, tarihi ve coğrafi karşılaştırmaya dayalı bilgiler yer almaktadır. Didaktik şiir ve öykülerle, kıssadan hisselerle desteklenen bir anlatım tarzı hâkimdir. Ancak özellikle Koçi Bey'in risalelerinde ve Kâtip Çelebi'nin "*Bozuklukların Düzeltilmesi İçin Tutulacak Yollar*" isimli eserlerde mali hesaplarının da incelendiği ve vergi düzenlemelerini de kapsadığı görülmektedir (Yıldız, Babaoğlu ve Şahin, 2016: 148).

2.3.1. Orhun Abideleri

Tarihte açık bir şekilde "*Türk*" isminin kullanıldığı ilk Türkçe metindir. Muhtevası bakımından özelliği çoktur. Bu özellikler genel hatları ile incelendiğinde ilk olarak şu konular göze çarpmaktadır: Devleti yöneten kişilerin hâkimiyeti altındaki millete karşı hesap vermeleri, yöneten il yönetilenlerin birbirlerine karşı hak ve sorumlulukları, kadim Türk kültür ve medeniyetinin anlatıldığı ilk metin olması, Türk askeri sistemine dair ilkeleri ve kullanılan askeri teknik ve taktikleri açıklaması, Türk dilinin açık ve yalın bir şekilde kullanıldığı şairane bir örneği, Türk milliyetçiliğinin çerçevesini çizmesi, bir topluluğun bir millet haline gelmesinde rehberlik etmesi, yıllar geçse de milli istikamet yoluna ışık tutması ve insanlık tarihinin sosyal önemi açısından en anlamlı mezar taşları olması gibi daha birçok özelliği sıralanabilmektedir (Ergin, 2008: XIV).

Doğrudan siyasi bir eser olmasa da Orhun Abideleri bir devletin amacını ve yönetimin başarılı olmasının temel şartlarını açıklayan siyasi bir içeriğe sahiptir. Göktürk devletinin yeniden kuruluşunun ve zor şartlar altında bir ulusun küllerinden doğuşunun anlatıldığı kitabelerde; bir devletin varlık şartları, tanrı inancı, sosyal ve siyasal yapı, düşmanlarla ilişkiler ve halkın sorumlulukları dile getirilmektedir. Orhun Abidelerinden hem Kül Tigin Kitabesinin hem de Bilge Kağan Kitabesinin doğu cephelerinde yer alan şiir gibi ifadeler Türklerin devlet yönetimi ve siyaset düşüncesini özetler niteliktedir (Dinçer, 2017: 307).

Orhun Abideleri, Göktürk Devletine ait taş üzerine yazılmış kitabelerden oluşmaktadır. Bu kitabeler, "*Bilge Kağan Anıtı*", "*Tonyukuk Anıtı*" ve "*Kül Tigin Anıtı*" dır. Bu üç kitabeden iki tanesi, Göktürk Devletinin hükümdarlarının kendileri olan "*Kültigin*

Kağan” ve “*Bilge Kağan*” a ait iken, üçüncüsü ise Bilge Kağan’ın baş veziri görevinde bulunan kayınpederi “*Tonyukuk*” tarafından neşredilmiştir (Ergin, 1970: b).

2.3.2. Kutadgu Bilig – Yusuf Has Hacib

Yusuf Has Hacib’in kaleme aldığı “*Kutadgu Bilig*”, dönemin Karahanlı Devleti hükümdarı olan “*Tabgaç Buğra Kara Han*” a ithaf edilmiştir. Eser ilk Türk-İslam eserleri arasında yer almaktadır. Kutadgu Bilig günümüzde “mutluluk veren bilgi” manasına gelmektedir. Yusuf Has Hacib, eserin genelindeki düşüncesini “adalet”, “devlet”, “akıl” ve “kanaat” olmak üzere 4 kavram üzerine inşa etmiştir. Yusuf Has Hacib, yönetimin esasını bilgiye dayandırmaktadır. Yusuf Has Hacib, insanların yaradılışlarının bir olduğunu ve onları birbirinden farklı kılan sahip oldukları bilgi düzeyi olduğunu altını çizmektedir. Memleket kılıç ile tutulur fakat kalem ile yönetilir ifadesindeki kalemde kasıt bilgidir. Her türlü iyiliğin bilgiden geldiğini ifade eden Yusuf Has Hacib, töre ya da kanunun devlet başkanından üstün olduğunu belirtir. Eserde dikkat çeken bir özellik ise Osmanlı Devleti zamanında tekrar dillendirilecek olan “daire-i adalet” tir (Eryılmaz, 2016: 65-66).

Eser benzerlerine göre oldukça geç bir dönemde kalem alınmış olmasına rağmen, Türk-İslam dünyası için ilk siyasetname özelliği taşımaktadır. Mesnevi tarzında manzum bir eser olan Kutadgu Bilig her iki dünyanın saadetini gösteren rehber bir kitaptır. İç içe geçmiş daireler içinde, birbiriyle etkileşim içinde olan birey, toplum ve devletin ideal bir şekilde uyumunun tanımını yapan eser, bunu sağlayacak olan erdem, ahlak ve ilkelerin neler olduğunu, nasıl kazanılacağını ve kullanılması gerektiği konularında öğütler vermektedir. Birçok yönüyle özgün bir eser olan Kutadgu Bilig, hem bir hayat hem de bir yönetim felsefesi özelliği taşımaktadır (Dinçer, 2017: 327).

Kutadgu Bilig, 6645 beyitten oluşmaktadır. Yusuf Has Hacib eserin adı, içeriği ve amacı konusunda şu sözleri söylemiştir: “*Çinliler ona Edebü’l-müluk derler. Mançiler onu Enisü’l-memalik diye adlandırırlar. Bu maşrik ilinin büyükleri buna doğrudan Zinetü’l-ümera derler. İranlılar buna şahname derler, Turanlılar Kutadgu Bilig diye anarlar... Bil ki, bu kitap herkese yarar, fakat memleket ve şehir idare için, hükümdarlara daha çok faydalı olur*” (Canatan, 2014: 125).

2.3.3. El – Ahkâm-Üs Sultaniyye - Maverdi

El-Ahkâm-üs Sultaniyye, kısa adı Maverdi olan Türk-İslam dünyasının önemli fikir adamı tarafından kaleme alınmıştır. Türkçe karşılığı ‘‘sultanlığın ilkeleri’’ olan eserde üzerinde durulan konu devlet başkanlığı konumudur. Eserde Maverdi, devlet başkanında bulunması gereken özellikleri ve seçimi, devlet başkanın görevleri ve yetkileri, devlet başkanın önemi ve halkın devlet başkanına karşı görev ve yükümlülüklerini açıklamıştır. Maverdi de eserinde devleti bir insan bedenine benzetmiş ve devlet başkanını bu bedenin kalbi olarak nitelendirmiştir (Canatan, 2014: 71-97).

‘‘el-Mâverdi’’ yazarın ünlü olan müstear ismidir. Asıl simi ise, ‘‘Ali b. Muhammed b. Habib’’ tir. Mâverdi ismi ise, ailesinin gül suyu (mâu’l verd) ticareti ve imalatı ile ilgilenmesinden gelmektedir. Ünlü İslam düşünürü, 974 tarihinde Basra’ da dünyaya gelmiştir. Maverdi ilk olarak doğduğu Basra’ da İslam ilimlerinden fıkıh ve hadis dersleri almaya başlamıştır. Daha sonra ise dönemin en iyi ilim merkezlerinden olan ve aynı zamanda Abbasilerin de başkenti konumunda olan Bağdat şehrine yerleşmiştir. Burada birçok farklı disiplinlerden ve âlimlerden dersler görmüştür. Maverdi devlet kademesinde yapmış olduğu müsteşarlık ve kadılık gibi görevler neticesiyle devlet başkanları ile onların alt kademelerindeki görevliler arasındaki uyumsuzlukların çözülmesinde önemli vazifeler üstlenmiştir. Maverdi devlet kademesinde baş kadılık ve devlet başkanının elçisi gibi çok önemli görevler yerine getirmiştir. 1045 yılından sonra devletteki yönetim değişiminden dolayı devlet işlerinden uzaklaşıp bilgi ve tecrübesini neşretmeye başlamıştır. 1058 yılında 86 yaşında iken Bağdat’ ta vefat etmiştir (Maverdi, 2014: 13-15).

Maverdi bu eserinde ağırlıklı olarak kamu yönetimi alanı ve yönetimin hususlarını açıklarken siyaset teorisi ile ilgili olarak ise çok az bilgi vermiştir. Eserin en önemli özelliği devlet sevk idaresi ile ilgili İslami kaidelere aynı anda yer vermesidir. Neşredilen metin bu alanda İslami ilkler ışığında devlet idaresi ve siyaset alanını açıklayan ilk eser olması özelliğini hala güncel olarak korumaktadır. Devlet yönetimi ile ilgili İslami hükümlerin kaynaklarda parça parça ve dağınık halde bulunmasından dolayı bu hükümlerin yöneticiler tarafından öğrenilmesinin zor olabileceğini belirtmiştir. Maverdi, bu eser ile bu hükümleri tek bir metin çatısı altında birleştirmesi ve bu alandaki eksikliği ve bu konudaki zorluğu ortadan kaldırdığını ifade etmektedir (Menekşe, 2005: 197-198).

2.3.4. Nasihatü'l Müluk – İmam-I Gazali

Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazali et-Tusi (1058-1111) Heccetü'l İslam olarak tanınan İmam-ı Gazali büyük bir İslam düşünürü ve âlimidir. Büyük Selçuklu Devletinin ünlü veziri olan "Devletin ünlü veziri olan "*Nizamü'l Mülk*" ün ilim ve fıkıh danışmanlığını yapmıştır. 1091 yılında çok genç bir yaşta iken Bağdat' ın Nizamiye Medresesinde "*baş müderris*" unvanı ile tayin edilmiştir. Önceden yapmış olduğu İslami ilimler alanındaki çalışmalarına burada da devam etmiştir. Yaptığı bu çalışmalarla İslami ilimler alanına yaptığı katkılar neticesi olarak büyük bir saygınlık kazanmıştır. Kaleme aldığı ve siyasi nasihat içeriğinde olan "*Nehcü's-sülûk fî siyâseti'l-mülûk*" isimli eserini dönemin Selçuklu Sultanı Melikşah'a veya Sultan Sencer'e sunduğu rivayet edilmektedir. Nasihatü'l Müluk adeta bütün siyasetnameler için genelleştirilebilecek bir kapsam, içerik ve üsluba sahiptir. Eser sadece devlet adamlarına değil, aynı zamanda bütün yöneticilere, yardımcılara, aile büyüklerine yani kısaca bütün insanlara hitap eden bir kapsama sahiptir (Dinçer, 2017: 219).

Ünlü Türk-İslam düşünürü Gazâlî' nin eseri olan "*Nasihatü'l Mülûk*" Fars dilinde yazılmıştır. Eser birden çok dile çevirileri yapılarak yabancı kültür ve medeniyetlere de aktarılmıştır. Eser genel olarak içerik açısından dünya ve ahiret mutluluğuna ulaşmanın yollarını göstermesi açısından nasihatname, devlet başkanlarına ve devlet idaresinde görevli kişilere, devletin yönetim ve idaresi konularında tavsiyelerde bulunması açısından da siyasetname türlerine girmektedir. Gazâlî tarafından telif edilen bu metinde ana konusu dönemin şartları içerisindeki devlet yönetiminin en optimum şekilde idare edilmesinin yollarını gösterirken aynı zamanda bu devleti yönetecek olan kişilerin analizi yapılmaktadır (Biner, 2016: 45).

İmamı Gazâlî eserinde, yönetim müessesesinin kökeninin sistemli bir açıklamasıyla veya onun varlığının felsefî bir meşrulaştırmasıyla ilgilenmekten ziyade, İmamı Gazâlî daha çok yöneticiye yol gösterilmesiyle ve saltanatın pratik sonuçlarıyla uğraşır. Nasihatü'l-Muluk, siyaset teorisi sorunlarına değindiğinde, belki de Nizâmülmülk'ün Siyasetname'si gibi, hiç de yersiz olmayarak, bürokrasi konusundaki çağdaş yaklaşımlarda görülen belirli akımların bir örneği gibi kabul edilebilir. Nasihatü'l-Muluk'taki kuramın temeli, hukukçularınki ve felsefecilerinki gibi, dünyanın metafizik bir tasavvurudur ve onun yaptırımları ahlâkî müeyyidelerdir. Gazzâlî, Muhammed b. Melikşah 'ın dikkatini saltanatın

yüksek tabiatına çeker ve onun yapısında mevcut olan tehlikeler konusunda onu uyarır: “Yönetimde çok büyük imtiyaz vardır ve onun sorumluluklarını yerine getiren kimse, kendisinden sonra daha büyük bir saadetin bulunmadığı bir mutluluğu elde eder; fakat gereğini yerine getiremezse, küfür hariç tüm musibetlerden daha büyük olan bir belaya düşer; bu imtiyazın en büyük delili, Resulullah’ın ‘âdil bir hükümdarın bir günlük adaleti, altmış yıl ibadetten yeğdir’ şeklindeki hadisidir” (Lambton, 2014: 211-212).

2.3.5. El - Medînetü’l Fâzıla - Farabi

El- Medînetü’l Fâzıla, ortaçağın en önemli Türk-İslam düşünürlerinden olan Farabi tarafından kaleme alınmıştır. Farabi içi insan, yaratılışı gereği medenidir ve başkalarıyla olmaya, yaşamaya eğilimlidir. Her insan hayatta kalabilmek ve en iyiye ulaşabilmek için, hepsinin tek başına temin etmenin mümkün olmadığı birçok ihtiyacı vardır ki, bu da insanları topluluk olmaya itmiştir. Farabi’ye göre insansın asıl maksadı mutluluk ve erdeme ulaşmak olmalıdır. Farabi, bu mutluluk ve erdemi amaçlayan devlete “Medînetü’l Fâzıla” adını vermiştir. Günümüz anlamıyla “erdemli şehir” manasına gelmektedir. Farabi’ye göre insanlar en üstün iyiliğe ve yüksek mükemmelliğe, ancak belli büyüklükteki şehirlerde erişebilirler. Farabi eserinde bahsettiği şehirleri insan bedenine benzetmektedir. Farabi’nin üzerinde durduğu asıl konu şehrin lideridir. Farabi eserindeki Medinet’ül Fazıla ’yı mükemmelleştiren bir liderin bulunduğunu ve şehrin bu liderin emirlerine uyduğu müddet mükemmel kalabileceğini ifade etmektedir (Eryılmaz, 2016: 64).

İslam düşünürleri içerisinde eski Yunan düşünürlerinden “Eflatun” ve “Aristoteles” ten tercüme edilen metinlerden etkilenerek İslam medeniyetinde siyasetname türünde ilk telifi veren Farabi olmuştur. Farabi kaleme aldığı metninde, etkisinde kaldığı Yunan düşünürlerin devlet alanındaki fikirlerini bir mutabakat çerçevesine oturtmuş ve kendine ait fikirlerini bu ekseninde şekillendirmiştir. Farabi’ye göre devletin bütün erkleri devlet başkanında vücut bulur. Bundan dolayı egemenliği altındaki milletin refahı ve huzuru, devlet başkanın sahip olduğu kişilikle doğru orantılıdır. Farabi devletin tek bir kişinin inisiyatifine bırakılmasından ziyade gereken durumlarda devletin birden fazla görevli tarafından sevk ve idare edilmesini önermektedir. Bu sayede devletin güç erkleri tek bir kişinin elinde toplanmaktansa bu güçler birkaç kişiye dağıtılarak, arzu edilen toplumsal ve siyasal mutluluğa ulaşılabilceğini ifade etmektedir (Çolak, 2003: 341).

2.3.6. Nehcu's-Sülûk Fi Siyaseti'l Mulûk – Ebu Necib Sühreverdi

Asıl ismi “*Şeyh Ebu'n-necip Abdurrahman b. Nazır b. Abdullah Sühreverdi*” dir. Soyusu, 13. kuşakta ilk İslam halifesi olan Hz. Ebû Bekr Sıddık (r.a.)'a dayanmaktadır. 1097 tarihinde İran'ın Cibâl bölgesinde olan Sühreverdi'de dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini doğduğu yerde tahsil eden Sühreverdi gençlik döneminde ise dönemin en ileri ilim merkezlerinden olan Bağdat ve İsfahan'da bulunmuştur. Buralarda çeşitli ilim dallarında kendini geliştirmiş ve özellikle de fıkıh ve hadis alanlarında uzmanlaşmıştır. Sühreverdi, müderris sıfatıyla bazı medreselerde dersler vermiştir. Kaleme aldığı eseri, İslami çerçevede devlet yönetimi, siyasi etiğin temelini ve İslami kurallara uygun siyaseti açıklamasından dolayı bu alanda yazılmış en değerli eserler arasındadır. Sühreverdi, bu eseri ile hükümdar Selahattin Eyyübi tarafından çok beğenilmiş ve hükümdar tarafından övülmeye layık görülmüştür. Neşrettiği bu eser çağlar boyunca devlet başkanları, devlet yönetiminde görevli yöneticiler için her zaman başvurdukları bir kaynak, bir başucu kitabı olmuştur (Sühreverdi, 1974: 7-10).

Eserin yazıldığı dönem İslam dünyasının dağılmaya yüz tutup, İslam beldelerinin Haçlılar tarafından işgal edilmeye başlandığı dönemde Selahattin Eyyubi'nin tekrardan İslam birliğini sağlayıp, İslam topraklarını Haçlılardan kurtardığı bir dönemde yazılmıştır. Eser, İslam dünyasının siyaset anlayışını ebedi ve sosyo-kültürel açıdan günümüze aktaran siyasetnameler arasında önemli bir yer işgal etmektedir. Eser, ilme ve fazilete çok önem veren Selahaddin Eyyubi'ye sunulmuştur. 20 bölümden oluşan eserde İslam'da siyaset, devlet idaresi ve siyaset ahlakının çeşitli konuları ele alınmaktadır. Sühreverdi eserinde kendi görüşlerinin yanında çok sayıda eser ve şahısların fikirlerinden alıntılar yapmıştır (Canatan, 2014: 145).

Sühreverdi, Eyyübi Devleti hükümdarı Selahattin Eyyübi zamanında kadılık ve muhtesiplik vazifelerinde bulunmuştur. Eserini Eyyübi devleti hükümdarına devlet yönetiminde rehberlik etmek ve tavsiyelerde bulunmak için kaleme almıştır. Eser siyasetname türündeki klasikler arasındadır. Osmanlı Devletinde Yavuz Sultan Selim Han'ın şehzadelik zamanında bu eseri incelediği ve İdris Bitlisi ile okuduğu söylenmektedir. İlk kez “Nahifi Mehmet Emin Efendi” Türkçeye tercüme etmiş ve 1788 yılında padişah olan Sultan ‘I. Abdülhamid’ e sunulmuştur (Dinçer, 2016: 281).

2.3.7. Siracu'ı Müluk – Muhammed B. Turtûşi

Bugünkü İspanya'da 10 Temmuz 1059 yılında dünyaya gelmiştir. Asıl ismi “*Ebû Bekr Muhammed b. Velîd b. Muhammed b. Halef el-Fıhrî et-Turtûşî*” dir. İlk eğitimini doğduğu bölgede tahsil etmiştir. O dönem “*Sarakuta*” olarak bilenen şehirde çeşitli ilim insanlarından eğitim gördü ve diploma aldı. Daha sonra 25 yaşında iken hac vazifesini ifa ettikten sonra “*Irak*”, “*Suriye*” ve “*Mısır*” gibi ülkelerin çeşitli şehirlerinde kalarak birçok âlimlerden ders almıştır. Mısır'ın İskenderiye şehrine yerleşerek burada evlenmiştir. İskenderiye'de dönemin siyasi baskılarından dolayı eşinin evinin alt katında gizlice öğrencilerine dersler vermiştir. Yerleştiği bu şehirde hem öğrencilerinin eğitimiyle meşgul olmuş hem de toplumun ahlaki olarak düzeltilmesi için çalışmıştır. Bölgede görevli kadıları ve idari yöneticileri, İslami kurallara uygun davranışlarda bulunmamaları sebebiyle onları tenkit etmiş ve uyarılarda bulunmuştur. Dönemin veziri “*Efdal*” e devlet yönetimi ve idaresi ile ilgili konularda tavsiyelerde bulunmuştur. Vezir Efdal'in öldürülmesi üzerine yerine vezir olarak “*el-Batâihi*” atanmıştır. İskenderiye'de hazırlamış olduğu ünlü eseri olan “*Siracü'l-mülûk*” u vezir el-Batâihi' ye sunmuştur. Dönemin Mısır ve Endülüs Devleti hükümdarlarına yönetim alanı ile ilgili telkinlerde ve tavsiyelerde bulunmuştur. Turtûşî, İskenderiye'de 19 Haziran 1126 tarihinde vefat etmiştir. Turtûşî' nin kabri kendinin yaptırdığı ve kendi adını taşıyan, günümüzde de hala ayakta olan mescid içerisinde bulunmaktadır (Kılınç, 2012: 430-431).

Turtûşî, Endülüs Medeniyetinin yetiştirdiği çok önemli bir bilginidir. Kaleme aldığı bu eser en genel ifade ile devlet adamlarına öğüt vermek amacı ile yazılmıştır. Kısa adı “*Sirâc*” olan bu eser yalnız bir telkin metninden ziyade adaleti temel alan politik bir istişare niteliğindedir. Bu metin içerisinde tarih, felsefe, siyaset ve İslami ilimler gibi birçok disiplinin konu alınan giren konuları ve içeriği barındırmaktadır. Zımmîlerin haklarından, devlet adamlarının sorumluluklarından, ordunun nasıl hazırlanacağından, savaş taktiklerinden gibi meselelere değinilmiştir. Konu içeriğine göre de Alparslan ve Endülüslü komutanlardan örnek verilerek muhalif savaş stratejilerine dikkat çekilmiştir. Eser toplamda 64 fasıldan meydana gelmektedir (Canatan, 2014: 125).

2.3.8. Mukaddime- İbn Haldun

İbn Haldun 27 Mayıs 1332 tarihinde Kuzey Afrika'daki Tunus'ta dünyaya gelmiştir. Asıl ismi “*Abdurrahman*” ve babasının ismi “*Muhammed*” olmasına rağmen atalarından

birinin ismi olan ‘‘Haldun’’ ismini kullanmaktadır. İbn Haldun ilk eğitimini babasından Kur’an öğrenerek başlamıştır. Daha sonra Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, kıraat gibi alanlarda dersler almıştır. Daha sonra bölgesindeki devletlerde çeşitli kademelerde görevler almış, devlet başkanlarına danışmanlık yapmıştır (Uludağ, 1999: 538-541).

Günümüzde Tunus olarak bilinen coğrafyada doğmuş olan İbn Haldun, Kuzey Afrika ve Endülüs’te çeşitli görevlerde bulunmuş bir devlet adamıdır. Mukaddime’ ye yazdığı önsözde, Eseri bir mukaddime ve üç kitap olarak düzenlediğini söylemektedir. Burada, yazmayı planladığı geniş çaplı bir tarih kitabı olan ‘‘Kitabu’l-iber’’ adlı eserinin genel planını vermiştir ve bu plana göre dünya tarihine giriş olarak yazdığı Mukaddime, tarih biliminin değeri, tarihçilerin takip ettikleri yöntemler ve yanlışlarını kapsamaktadır. Birinci kitap; umran, devlet, devletin biçimleri, ekonomi, sanatlar, umranın nedenleri ve halleri konuları içermektedir. İkinci kitap, Arapların ve değişik milletlerin ve onların devletlerini ele almaktadır. Üçüncü kitap ise, Berberiler ve onların hocaları olan Zenate kabilesinin hallerini ve tarihlerini tasvir etmektedir (Canatan, 2014: 241).

İbn Haldun eserini şu sözleri ile özetlemekte ve açıklamaktadır (İbni Haldun, 1977: 69-70):

Bu yapıtı bir önsöz(mukaddime) ile 3 kitap olacak biçimde düzenledim. Önsöz, tarih biliminin önemi-üstünlüğü, bu bilimin yöntemlerinin incelenmesi, tarihçilerin nerelerde yanlışlara düştüklerinin gözden geçirilmesi ile ilgilidir. Birinci kitap, toplumsal yaşam ve uygarlığa ilişkindir. Ayrıca bu yaşam ve uygarlığın özünden olup beliren devlet, egemenlik, kazanç, geçim yolları, sanatlar-zanaatlar, bilimler ve bunların altında yatan şeyler, nedenler bu ana bölümde anlatılacaktır. İkinci kitap, Arap tarihine ilişkindir Arap topluluklarının ve devletlerinin, başlangıcından çağımıza değin ‘‘haberler’’ ini içerir. Bu arada, anlatılacak Arap topluluklarının ve devletlerinin çağdaşları olan Nabatlar, Süryanlar, Farslar, İsrailoğulları, Kıptiler (eski Mısırlılar), Yunan, Rum, Türk ve Avrupalılar gibi kimi ünlü toplumların ve devletlerin de bu bölümden sözleri edilecek. Üçüncü kitap, zanaatçı kabileler topluluğu gibi Berberler ve bunların hizmetlileri, yardımcıları ile ilgilidir. Bunların başlangıçları ve çeşitli kuşakları, sonra özellikle Batı ülkesinde (Batı Afrika’da) kurdukları devletleri, egemenlikleri anlatılacaktır’’

İbni Haldun bu eseri ile siyaset yapıcı ve uygulayıcı olan devlet başkanlarına rehberlik etmek amacıyla kaleme almıştır. Neşrettiği eserinde bulunduğu coğrafyaya komşu olan diğer milletlerin devlet yapılarından, geçmiş dönemlerde kurulan devletlerden ve toplumlardan bilgiler içermektedir. Toplumla alakalı dönemin şartlarına göre düzenlemelerden bahsetmekte ve uygulanabilir tavsiyelerde bulunmaktadır.

2.3.9. Asafnâme – Lütfi Paşa

Türk siyasetname geleneği içerisinde kaleme alınan en önemli siyasetnamelerden olan, Lütü Paşa tarafından neşredilip devrin Osmanlı Devleti padişahı olan Kanuni Sultan Süleyman'a sunulmuş olan ‘‘Asafnâme’’ dir. Asafnâme dili ve içeri açısından Türkçe telif edilmiş siyasetnamelere hem liderlik hem de tam manasıyla iyi bir örneğini oluşturmaktadır. Eseri bu denli önemli kılan ise hiç şüphesiz yazarı olan Lütü Paşa'nın devlet kademesinde yürütme organında bulunmasından kaynaklanmaktadır. Lütü Paşa devlette iştiğal ettiğı görevlerinde etkisi ile bu eserinde daha önceki siyasetnamelere nazaran teorik olarak öğüt vermekten ziyade uygulanması muhtemel veyahut uygulanabilecek bir takım politikaları önermektedir. Lütü Paşa eserinde dönemin Osmanlı toplumu hakkında detaylı bir şekilde bilgi vermiştir. Eserinde yer verdiği politikaları açıklarken kendinden önce gelen devlet adamlarından örnekler verip ve onları takip ettiğini söylemektedir (Çolak, 2003: 342).

Türk-İslam kültür ve medeniyetinin en önemli Türkçe siyasetnamelerinden olan Asafnâme ismini Süleyman Peygamber'in veziri olan ‘‘Asaf’’ tan almaktadır. Asafnâme içerik olarak incelendiğinde giriş ve dört ayrı bölümden meydana gelmektedir. Eseri telif eden Lütü Paşa giriş kısmında Allah'a hamd edip, Hz. Muhammed (s.a.v)' e salat getirdikten sonra kısa olarak kendisini tanıtmaktadır. Daha sonra ise eseri niçin neşrettiğine değinmektedir. Müellif eserin ilk bölümünde vezirlik makamında olan kişinin görevleri, devlet başkanı ve halk ile ilişkisinin nasıl olması gerektiğı gibi soruların yanıtını verir. Eserin ikinci bölümünde savaş durumunda alınacak tedbirlerin üzerinde dururken üçüncü bölümde ise mali konuları ele almaktadır (Lütü Paşa, 1981: 11). Lütü Paşa dördüncü bölümü ise reaya hukukuna ayırmıştır. Bu bölümde reayaya nasıl davranılması gerektiğı ve reyanın devlete karşı sorumluluklarının neler olduğu gibi konuların üzerinde durmuştur (Özcan, 1992: 94).

2.3.10. Ahlâk-ı Alâî – Kınalızade Ali Efendi

Kınalızade Ali Efendi 1510 yılında Isparta'da doğmuştur ve 1572 yılında Edirne'de vefat etmiştir. Asıl ismi Ala'ad-din Ali b. Emrullah olan Kınalızade Ali Efendi'nin pederleri 1559 yılında vefat etmiş olan Emrullah Efendidir. Pederleri vefat ettiğı esnada Anadolu'da kadılık vazifesini ifa etmekteydi. Dedesi olan Abdülkadir Hâmidî Efendi, rivayete göre Osmanlı Devleti hükümdarlarından olan Fatih Sultan Mehmet Han'ın hocalarındandır. Kaleme aldığı eser bir önsöz ve üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm ‘‘âhlak ilmi’’, ikinci bölüm ‘‘aile ahlakı’’ ve üçüncü bölüm ise ‘‘devlet ahlakı’’ dır. İlk bölümde iyi ve kötü

huyların kaynakları ve kötü huylardan kaçınmanın yolları gösterilir, ikinci bölümde aile içerisinde terbiye ve eğitim konularını alır ve son bölüm de ise devlet idaresini konu almıştır (Algül, 1974: 10-13).

Ahlak, insanların hangi yollarla olgunluğa erişeceğini gösteren bir olgudur. Kınalızade Ali Efendi, eserinde aile ahlakından bahsetmektedir. Müellif, aile ahlakını, ahlaki aile ile ilişkilendirerek açıklamaya çalışmıştır. Eserin bahsettiği bir başka ahlak türü olan siyaset ahlakı ise devletin ve toplumların ahlakı ve fazileti bir şekilde yönetilmesi gerektiğini ele almaktadır. Özetle söylemek gerekirse Kınalızade Ali Efendi neşrettiği eserinde ideal olan toplumu, aileyi ve bireyi oluşturma sorununu çözüme kavuşturmayı amaçlamaktadır (Ocak, 2012: 127).

Kınalızade Ali Efendi bu eserinde eski Yunan düşünürlerinden Aristoteles'in "*Nicomachus*" ahlakına değinmekte ve Kant zamanına kadar gelen düşünürlerin birçoğunun kabul ettiği "*eudomenisme (mutluluk ahlakı)*" ndan örnek olarak esinlenmiştir (İşçi, 1997: 267).

Kınalızade, kitabının sonunda, sekiz öğeli bir adalet dairesi vermiştir. Bu dairenin, Hoca Abdülhalik Gücdüvani'nin nasihatı olduğunu ve kendisinin bunu Hüseyin Vaiz El-Herevi'nin eserinden aldığını belirtmektedir. Bu sekiz öge şöyledir (Saklı, 2018: 151-152):

- Adldir mûcib-i salâh-ı cihan.
- Cihan bir bağıdır dîvarı devlet.
- Devletin nâzımı şeriattır.
- Şeriata olamaz hiç hâris illâ mülk.
- Mülk zapt eyleyemez illâ leşker.
- Leşkeri cem edemez illâ mal.
- Malı cem eyleyen râiyettir.
- Râiyeti kul eder pâdişah-ı âleme adl.

Kınalızade Ali Efendi'nin eserinde vurguladığı adalet dairesi, Türk yönetim geleneği felsefenin temelini oluşturmaktadır. Adalet dairesi, Türk yönetim geleneğinde yazılmış devlet yönetimini konu alan metinlerde üzerinde durulan en önemli unsurların başında gelmektedir. Adalet dairesi, İslamiyet öncesi Türk yönetim geleneğinde de önemli bir yere sahip idi. bu minvalden hareketle İslamiyet öncesi ve sonrasında Türk yönetim geleneği

içerisinde eser veren müellifler de adalet dairesi kavramını işlemişler, devlet yönetiminde tatbik edilmesi gerekliliğinin altını çizmişlerdir.

2.3.11. Koçibey Risalesi – Koçi Bey

Koçi Bey, 17. yüzyılda yaşamış ünlü Türk-İslam düşünürlerindedir. Koçi Bey'in ismi "Mustafa" dır. Aslen Arnavut devşirmesidir. Koçi lakabı Arnavutçadaki "kuç" yani "kırmızı" kelimesinden gelmektedir. Kuvvetle muhtemelen yüzündeki kırmızılıktan dolayı "Koçi" ismini lakap olarak kullanmıştır. Koçi Bey, gençlik döneminde bugünkü Arnavutluk sınırları içinde olan Görice (Korçes) şehrinde İstanbul'a ve saray-ı hümây'una getirilmiştir. Sarayda eğitim aldıktan sonra padişahın yanında önemli vazifelerde bulunmuştur. Osmanlı padişahlarından Sultan Ahmet ve IV. Murat zamanında Enderun Mektebinde çeşitli vazifelerde bulunmuştur. IV. Murat'ın danışmanı sıfatıyla Bağdat seferinde bulunmuştur. IV. Murat için risaleler kaleme almıştır. IV. Murat'ın vefatından sonra padişah olan "Sultan İbrahim" e de devlet yönetimi ile ilgili risaleler yazmıştır. Koçi Bey'in hem doğum hem de ölüm tarihi kaynaklarda net bir şekilde yer almadığı için kesin olarak bilinmemektedir. Bazı kaynaklarda sultan İbrahim'in son döneminde bazı kaynaklarda ise IV. Mehmet'in ilk zamanlarında vefat ettiği iddia edilmektedir (Koçi Bey, 1993: VIII-IX).

Bu eser Göreceli Koçi Bey tarafında kaleme alınmış olan risale Osmanlı Devleti padişahlarından Sultan IV. Murat'a sunulmuştur. Eser, Osmanlı devlet yönetimindeki bozulmanın ve sorunların arttığı, iç ve dış sıkıntıların doruk noktasına ulaştığı bir dönemde kaleme alınmıştır. Koçi Bey yazmış olduğu risalede, iyi bir yönetim için, adalet dairesi denilen "asker", "hazine", "reaya" ve "adalet" dörtlüsüne dikkati çekmektedir. Bu unsurların temelini adalet olarak belirtmektedir. Eser, Osmanlı kamu yönetimi sisteminin içinde bulunduğu sorunlara kapsamlı bir yaklaşım sunması ve çözüm yollarını ayrıntılı göstermesi açısından Türk yönetim tarihi alanında yazılmış olan siyasetnameler arasında önemli bir yer tutmaktadır (Eryılmaz, 2016: 69).

Koçi Bey risalesinde devletin hangi alanlarında ve hangi sebeplerden dolayı bozulmaların yaşandığını, dönemin sayısal verilerinden de yararlanarak açıklamıştır. Koçi Bey'e göre mali alandaki sıkıntının temelinde tımar ve zeamet sisteminde yaşanan bozukluklar yatmaktadır. Mali alandaki sıkıntının büyümesinin bir diğer nedeni ise askeri alanla ilgili yapılan israf boyutundaki harcamalardır. Koçi Bey özellikle maliye alanındaki

harcanma yönetimlerinden, vergilerin toplanması ve vergi sisteminden bahsetmektedir. Koçi Bey kaleme aldığı risalesinde sadece sorun tespiti yapmak yerine bu sorunların nasıl çözüleceği ile ilgili tedbirler ve çözüm önerileri de sunmaktadır (Gökçe, 2010: 70-73).

2.3.12. Nesâ-yih'ül Vezera Vel Ümera – Defterdar Sarı Mehmet Paşa

Mehmet Paşa, Osmanlı Devletinde belirli aralıklarla defterdarlık görevinde bulunmuştur. Edirne olayında padişah olan Sultan Mustafa yeniçeriler tarafından tahttan indirilip yerine III. Ahmet padişah yapılmıştır. Yeniçeriler bu esnada defterdar olan Mehmet Paşa'nın canını almamış lakin görevinden el çektirmişlerdir. Fakat yerine gelen Defterdar Abdullah Efendi hem birikmiş maaşlarını hem de cülusların ödenmesi konusunda çok yüksek rakamlara ulaşan parayı bulma konusunda başarısız olmuştur. Yeniçeriler tekrardan Mehmet Paşa'ya defterdarlık teklif etmişlerdir. Mehmet Paşa, can ve mal güvenliğinin teminatı ile görevi tekrardan kabul etmiştir. Daha sonra Mehmet Paşa, Selanik Beylerbeyi ve Selanik Valiliği görevlerini yapmıştır. Mehmet Paşa, 1717 yılında Selanik valisi görevinde iken saraydaki entrikalardan dolayı gönderilen ferman ile idam edilmiştir (Defterdar Sarı Mehmet Paşa, 1987: XIV-XVI).

Nesâ-yih'ül Vezera Vel Ümera, Osmanlı Devleti gerileme dönemi başlangıç evresinde Defterdar Sarı Mehmet Paşa tarafından yazılan eser ‘Devlet Adamına Öğütler’ manasına gelmektedir. Defterdar Sarı Mehmet Paşa eserde üzerinde durduğu konu sistem değil sistemin yönetilememesidir. Eserde yazıldığı dönem ile aşağı yukarı 200 yıl öncesi dönemi kıyaslanmakta, ileri sürülen öğütler devlette suiistimler veya fesat sayılan şeyler sayılmaktadır. Devlet yönetiminde vazife üstleneceklerin zekâ, bilgi, namuskârlık ve tecrübenin temel kıstas olduğunun altını çizmektedir. Defterdar Sarı Mehmet Paşa'ya göre, devlet görevlileri çok dikkatli seçilmelidir (Canatan, 2014: 321).

Eserde işlenen ana konu, devletin en temel mali kaynağı olan tebaaya karşı yapılan zulmün kaldırılması ve reayayı her türlü zorbalığa karşı korumak, huzurunu ve refahını gözetilmesidir. Defterdar Sarı Mehmet Paşa kendinden önceki dönemlerde yapılan görüş ve tavsiyelere kitabında yer vermiştir. Defterdar Sarı Mehmet Paşa, belirlenen bozulmaların ve bu sorunlara karşı getirilen çözüm önerilerinin devlet başkanı tarafından göz ardı edilmesinden yakınmaktadır. Eser büyük oranda devletin içinde bulunduğu duraklama döneminden nasıl çıkılır ve devlet en iyi şekilde nasıl yönetilir sorularına cevaben yazılmıştır (Eryılmaz, 2016: 71).

Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın eserinde dile getirmiş olduğu şu hususlar kitabın özeti mahiyetindedir: “ *Sultanlık ancak devlet adamlarıyla (rical), devlet adamları ancak mal ile mal bayındırlıkla, bayındırlık da ancak adalet ve iyi yönetimle olur. Yani devlet düzeni rical iledir ve askerlerin ayakta durması hazine parasıyladır ve hazine toplamak ülkenin bayındırlığı iledir ve iyi hal iledir ve ülkenin bayındırlığı da adalet, iyilik ve zulümlere karşı siyaseti iledir. Başka türlü olmaz*” (Defterdar Sarı Mehmet Paşa, 1987: 98).

2.3.13. Düstür’ul Amel Li Islah’il Halel – Kâtip Çelebi

Osmanlı Devleti döneminde yazılmış olan siyasetnameler arasında en iyi teorik yapıya sahip metin Kâtip Çelebi tarafından neşredilen “*Düstür’ul Amel Li Islah’il Halel*” dir. Kâtip Çelebi eserinde devletin içerisinde var olan sorunları ortaya çıkarmaya çalışırken, antik çağlara dayanan tıp geleneğinin klasik “*dört unsur=ahlat-ı erbaa*” kuramından faydalanmaktadır. Kâtip Çelebiye göre bu kuramda bulunan insanı meydana getiren 4 etkenin toplumda da karşılığı bulunmaktadır. Bunlar “*kan=ulema, balgam=asker, safra=tüccar, sevda=reaya*”. Kâtip Çelebi bu kuramı Osmanlı Devleti toplumunda uygulamaktadır. Siyasetname türleri içerisinde iyi bir örnek teşkil eden eserde Kâtip Çelebi sorunları, ahlaki, idari, sosyal ve mali açıdan ele almakta ve çözüm önerileri getirmektedir. Kâtip Çelebi eserinde devletin içinde var olan sorunların çözüme kavuşması için otoriter bir devlet başkanına ihtiyaç olduğuna vurgu yapar. Toplumda var olan sorunları irdelerken ise bir sosyolog edasıyla sebep-sonuç ekseninde incelemektedir (Yılmaz, 2003: 312).

Kâtip Çelebi'nin siyasetnameye dair ikinci eseri ise, “*Mizânü'l-hakk fi ihtiyâri'l-ehakk*” ismini taşımaktadır. Bu eserde Kâtip Çelebi, devrin şiddetli münakaşalarına sebep olan bir takım meseleler üzerinde, müspet fikirleri ileri sürer, bunların önemini ortaya koymak ve kuru kavgaları önlemek için kaleme almıştır (Gökyay, 1968: 24-25).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YÖNETEN YÖNETİLEN İLİŞKİLERİ PERSPEKTİFİNDEN NİZAMÜLMÜLK'ÜN SİYASETNAME Sİ

“Küfr ile belki amma zulm ile paydâr kalmaz memleket (Nizâm ’ül Mülk)”

Çalışmanın bu bölümünde örnek eser olarak seçilen ‘‘Siyasetname’’ eserini kaleme alan Büyük Selçuklu devleti veziri olan Nizamül Mülk dönemindeki devlet yapısı, yazarın kişisel ve siyasi hayatı hakkında genel bir açıklama yapılmaya çalışılmıştır. Nizamül Mülk’ün eseri olan ‘‘Siyasetname’’ ile ilgili bilgiler verilmeye çalışıldıktan sonra, eser bazı alt başlıklar altında yöneten ve yönetilen ilişkisi bağlamında incelenmeye çalışılmıştır.

3.1. Eserin Yazıldığı Dönemde Büyük Selçuklu Devleti ve Yönetim Yapısı

Selçuklular, Oğuzların bünyesinde olan 24 kabile içerisinde ‘‘Üç-ok’’ kolunun ‘‘Kınık’’ boyundandırılar. Selçukluların da dâhil olduğu Kınık boyu Oğuzların hâkim olduğu coğrafya içerisinde ‘‘Sir Derya’’ ırmağının ağzına yakın bir mevkide yaşamakta idiler. Selçuklu ailesinin atası olan ‘‘Temir-Yaluğ’’ takma ismi ile bilinen Dukak, 10. asrın başında Oğuz Devleti hükümdarı olan ‘‘Yabgu’’ nun yanında kuvvetli bir askeri ve siyasi makamda idi. Dukak ’ın ölümünden sonra oğlu olan Selçuk, üstün meziyetleri ile dikkatleri üzerine çekerek Oğuzların hükümdarı Yabgu tarafından ‘‘Sü-başı (ordu komutanı)’’ olarak orduda görev vermiştir. Selçuk ismi, bazı kaynaklarda ‘‘Selçük’’ olarak kaydedilmiş ve ‘‘Küçük-sel’’ anlamına geldiği belirtilmektedir. Kınık boyunun yerleştiği mevkiinin bu isimdeki etkisi açıkça görülmektedir. Diğer taraftan Selçuk ismini doğduğu coğrafyada bulunan ‘‘Sel-Tağ’’ isimli dağdan almış olabileceği ileri sürülmektedir. Bu bilgilere ek olarak, ‘‘Salçağ’’ kelimesi de Selçuk ile ilişkilendirilmiş ve bazı Türk lehçelerinde ‘‘mücadeleci’’ anlamında kullanılmıştır (Merçil, 2002: 597).

Ana yurtlarından göçmeye karar veren Selçuklar için iki yön bulunmaktaydı. Bu yönler, Batı yönü ve güney yönüdür. Selçuklular bazı nedenlerden dolayı göçlerini Güney yönüne doğru yapmışlardır. Bu nedenlerin başında, Batıya giden Türk boylarının Batı veya Doğu Roma İmparatorlukları tarafından ortadan kaldırılma ihtimalinin bilinmesi, Güney taraflarda özellikle de İslam coğrafyasında ücretli asker olarak hizmet etme imkânının olması gösterilebilir. İslam coğrafyası özellikle de Kuzey yönünden gelen Türk akımlarını önlemek için ücretli olan Türk askerlerini sınırlara bekçi vazifesini görmesi için yerleştirmişlerdir (Köymen, 2016: 14).

Oğuzların bünyesinden ortaya çıkan Büyük Selçuklu Devleti, Türk medeniyeti ve İslam geleneklerini bir potada eritip yeni bir devlet organizasyonu teşkil etmişlerdir. Türk-İslam kaynaşmasının ilk siyasi oluşumu olan Karahanlı Devletidir. Türk-İslam kültür ve medeniyeti içerisinde özellikle de siyasi teşkilatlanma süreci, Selçuklularla birlikte olgunluğa ulaştırılmıştır. Büyük Selçuklu Devleti kurulduğu coğrafya göz önünde bulundurulduğunda devletin kuruluşunda ve teşkilatlanmasında, daha önce kurulan Türk devletlerinin etkisinden ziyade İran devlet geleneği etkisi görülmektedir. Bu durum özellikle kültür ve edebiyat alanında da gelişmelerin yaşanmasının yolunu açmıştır. Fakat bu durumlara rağmen Selçuklular Türk kültürünü de İslam coğrafyasına taşımışlardır. Selçuklular döneminde Türk-İslam medeniyetinin gelişmesinde hem farklı milletlerden düşünürler ve din adamları hem de yoğun bir şekilde Türk fikir insanlarının katkıları olmuştur. Bu durum ile Selçuklular eliyle Türk-İslam medeniyeti geliştirilmiştir (Demirci, 2004: 161).

Büyük Selçuklu devleti kurucuları İran'a geldiklerinde ''*Rey, Merv, Herât, Nişâpûr, İsfahan*'' vs. gibi Sasani örf ve adetleri ile karışık İslam inançlarını yaşatan ve bütün memlekette maddi-manevi açılardan sevk ve idare eden yerel kültür merkezlerinin temsil ettiği bir uygarlıkla karşı karşıya kalmışlardır. Böyle bir coğrafya ve medeniyetin olduğu bir yerde kurulan devletin yönetim kademesinde ''*Nizam'ül Mülk, Amîd'ül Mülk*'' gibi İran kökenli devlet adamlarının da etkisiyle bu medeniyetin izleri Büyük Selçuklu Devleti'nde görülebilmektedir. Ancak her ne kadar İran coğrafyasında ve İslam inancının olduğu bir yerde kurulmuş olsa da Büyük Selçuklu Devleti sahip olduğu milli kimliği kaybetmemiş, muhafaza etmeyi başarmıştır. Örneğin, toy toplantıları, bozkır savaş usulleri, şöenler, hükümdarlık sembolleri vs. gibi Türk kültür ve medeniyetine ait gelenekleri de kullanmışlardır (Kafesoğlu, 1973: 130).

Büyük Selçuklu Devleti Türk ve İslam gelenekler bünyesinde olan siyasi ve idari kurumların bir potada eritilmesiyle kurulmuştur. Büyük Selçuklu Devletinin İslamiyet'in kabulü öncesi Türk geleneğinden gelen en önemli özelliği olan devlet ve ülke, hükümdar ve ailesinin ortak malı sayılması anlayışını sürdürmesidir. Hükümdar haricindeki diğer Türk beyleri de kendine has bazı bir takım haklara sahip idi. Dandanakan savaşından sonra Tuğrul Bey ''sultan'' unvanını alarak devletin hükümdarı olmuştur. Çağrı Bey, İnanç Yabgu ve Musa Bey ise kendilerine verilen yerler ile birlikte devlet üç ayrı parça halinde yönetilmiştir. Sultan sıfatı ile devleti idare eden Selçuklu hükümdarlarının yetkileri hiçbir zaman mutlak

bir hal almamıştır. Özellikle çağdaşları olan Bizans, Çin, Sasani gibi devletlerin hükümdarları mutlak bir iktidara ve yetkilere sahip olmamışlardır. Selçuklu sultanları, melikler, emirler ve beylerden bir derece üstün sayılmaktaydı. Sultana ‘‘Sultanül-azam’’ denilerek diğerleri farkı ortaya konmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti Tuğrul Bey ile birlikte İslam iktidarı olan hilafete ortak olmuşlardır (Atçeken ve Bedirhan, 2004: 18).

Selçukluların devlet organizasyonu genel hatları itibari ile şu birimlerden teşekkül edilmekteydi: 1-) *Hükümdarın ailesi ve hükümdar*, ilahi kaynaklı olan siyasi iktidarın seçilmiş olan aileye ilahın ihsanı olarak meşrulaştırılmıştır. Bu yöntem ile Selçukluların, İslamiyet’in kabulü öncesi Türk geleneği olan ‘‘kut inancını’’ sürdürdüğü görülmektedir. 2-) *Meliklik statüsü*, hükümdarın ailesine kan bağı ile bağlı olanlar arasında meydana gelen birlikteliktir. Bu yöntemle Selçuklu sultanları kendilerine bağlı olan beyliklerin merkezi idare altına alma konusunda fazla çaba sarf etmemişlerdir. Örneğin, Danişmendli Beyliği bir beylik olmaktan ziyade meliklik örneğidir. 3-) *Beyliklerin Statüsü*, Selçuklu devleti içerinden özellikle askeri alanda büyük katkı sağlayanlara mükâfat mahiyetinde tevdi edilebilmekteydi. Bu statüye kavuşan kişiler genellikle hâkim oldukları sınırlar içerisindeki iç konularda bağımsız hareket ederken esasen devlete bağlı konumda olmuşlardır. Saltuklular ve Artuklular bu beyliklere örnek olarak verilebilmektedir (Çaycı, 2008: 26-27).

Büyük Selçuklu Devleti tarihsel olarak bağlı olduğu İslamiyet öncesi Türk devlet geleneğinin izlerini sürdürmüştür. Özellikle de devlet teşkilatı kurulurken askeri bir nitelikte olması bu geleneğin takip edildiğini göstermektedir. Devlet ordusu içerisindeki özellikle de sarayda görevli olan hassa askerleri ücretli idi. Devlete ait topraklar İslami usul ve esaslar göz önünde bulundurularak ‘‘ikta sistemi’’ ile askerlere kira karşılığında bölüştürülmekteydi. Bu sistem Büyük Selçuklu devletinden sonra kurulan Türk devletlerince de dönemin şartlarına göre güncelleştirilerek kullanılmıştır (Anadol, Abbaslı ve Abbasova, 2002: 302).

Büyük Selçuklu Devletinde ülke sultan, sultanın ailesi ve meliklerin kontrolündeydi. Devlet yönetiminde görevli kişiler bu zümreden hemen sonra gelmekteydi. Sultandan sonra askeri konuların haricinde vezir, devlet işlerinden en öncelikli sorumluluk sahibi olmakta idi ve sultan adına devleti sevk ve idare etmekteydi. Ordunun başındaki kişi ise ‘‘Emîr Sipehsâlar’’ yani beylerbeyi idi. Devletin ordusu, sultanın ve meliklerin emirleri altında olan köle askerlerle, ordunun temeli olan tımar sahiplerinden gelen sipahilerden meydana

gelmekteydi. Adli konulara kadılar bakarken, mali, örfi ve idari konulara ise hükümet konumunda olan divan tarafından bakılmaktaydı. Devletin sınırları içinde yaşayan halkta toprakla birlikte devlete aitti. Fakat bu aitlik salt bir şekilde olmaktan ziyade halkın gerektiği zaman şikâyet hakkı bulunmaktaydı. Yani halk esir konumunda değildi (Uzunçarşılı, 1988: 19-20).

3.1.1. Büyük Selçuklu Devletinde Yönetim ve Merkez Teşkilatı

İslamiyet öncesinde kurulan Türk devletlerinin hükümdarı olan kişi ‘‘hakan’’ unvanını kullanmakta idi. Hükümdar hakan olma yetkisini ve gücünü Türklerin dini inancının ilahi ilahı olan ‘‘Gök Tanrı’’ dan aldığına inanılmaktaydı. Hükümdar olacak kişinin kuta sahip olması zaruri idi, hakan soyundan olmayan kişiler hakan olamazdı. Bu yüzden ki Türk milleti tarihin hiçbir devrinde Türk olmayan bir hükümdarı kabul etmemiş, başka bir milletin boyunduruğu altına girmemişlerdir. Türk devletinin hükümdarı olan hakanın töreye göre bir takım görevleri bulunmaktaydı. Bu görevlere örnek olarak, milletini koruma ve kollama, milleti için yeni yerler feth etme ve milletini buralarda iskân etme, açları doyurma, çıplakları giydirme, malını milleti paylaşma (hanı yağma), kutu uygulama, Türk töresini koruma ve uygulama gibi görevleri bulunmaktadır. Hükümdar töreyi korumak ve uygulamak için ‘‘yargu’’ yu kurup, kurduğu bu yarguya başkanlık ederek devlete karşı işlenen suçların yargılamasını yapabilmekteydi (Demir, 2004: 65)

Büyük Selçuklu Devleti teşkilatının en üst makamı olan sultana ‘‘es-Sultan’ul-a’zam’’ denilmekteydi. Sultan namına bütün ülkede hutbe okutulup, para bastırılmaktaydı. Devletin hükümeti konumunda olan ‘‘Büyük Divan’’ ın kararlarına imza mahiyetinde sultanın isminin bulunduğu tuğra çekilir ve çıkan kararlar bundan sonra yürürlüğe konulurdu. Büyük Selçuklu Devleti sultanları Türkçe isimlerinin yanında bir de Müslüman ismi kullanmakta idiler. Örneğin bazı sultanların isimleri, Tuğrul Bey Muhammed, Alp Arslan Muhammed, Sencer Ahmet idi. Selçuklu sultanları iktidarlarının onaylanması açısından, tahta çıktıklarında halife tarafından kendilerine verilen takma isimleri de kullanmaktaydılar. Sultanlar ordularıyla sefere çıktıklarında ya da eşrafiyla beraber çıktığı gezilerinde egemenliğinin sembolü olarak başlarının üstünde ‘‘çetr’’ tutulmaktaydı. Sultanın her zaman için yanında bulunan ‘‘nevet’’ takımı bulunmaktaydı ve her namaz vaktinde nöbet çalınmaktaydı. Ülkenin çeşitli bölgelerinde görev yapan sultanın ailesinden olan melikler ise bir gün içerisinde en fazla üç nevet çaldırma hakkına sahiptiler. Sultan haftanın

bazı günleri devlet adamlarını ve komutanlarını kabul edip, istişareler yapmaktaydı. Sultan doğrudan halkın şikâyet ve dertlerini dinlemekteydi. Devlette görev yapacak olan kamu bürokrasisinin atamalarını yapardı. Devlete karşı işlenen suçlarda yargılama yapmak için yüksek mahkemeye başkanlık etmekteydi (Kafesoğlu, 1972: 144).

Farsça bir kelime olan saray, ‘konak, mesken ve ev’ gibi anlamlara gelmektedir. Saray kelimesi Türkçe’ de ise sözü edilen anlamlara ek olarak ‘hükümdarın ikametgâhı’ ve ‘büyük konak’ anlamlarına gelmektedir. Saray genel anlamı itibari ile devlet başkanı ve ailesi ile hizmetinde bulunanların hayatlarını sürdürdüğü mekândır. Devlet başkanın saray dışında bulunduğu yerler ise ‘dergâh’ olarak nitelendirilmekteydi. Bu bakımdan saray tek başına merkezi yapıyı ifade etmekte kifayetsiz kalmaktadır. Büyük Selçuklu devleti saraylarında göz önünde bulundurulmuş en önemli hususlar, sarayın büyüklüğü ve nizamıdır. Saray bünyesinde görevli olan memurların vazifeleri bu özellikleri yerine getirmektir. Büyük Selçuklu Devleti’nde saraylar özellikle de sultanlar Melikşah ve Sencer dönemlerinde teşkilat açısından en üst noktaya ulaştırılmıştır. Sarayların büyüklüğü ve teşkilat yapısı ile devletin gücü bir biriyle orantılı olmuştur. Saray teşkilatı, direkt olarak devletin başındaki sultanın şahsına bağlı durumdaydı. Sarayda görevli olan kişilerin her birisinin görevleri ayrı ayrı belirlenmiştir. Bu görevlilerin yetki ve sorumlulukları dışına çıkmalarına müsaade edilmemekteydi (Sevim ve Merçil, 2014: 620).

Büyük Selçuklu Devleti’nde saray teşkilatında görevli memurlar iki gruba ayrılmıştı. 1.) Saray büyükleri (ekâbir-i hâss) 2.) Saray küçükleri (kihterân, çâkirân). Bunlardan saray büyükleri grubunda vazifeli memurlar şunlardır: ‘*Büyük Hâcib ve Hâcibler, Hares Emirliği, Vekîl-i Hâss, Silâhdâr, Âbdâr, Çaşniğîr, Şarabdâr, Câmedâr, Sâkî*’. Saray küçükleri grubunda vazifeli memurlar ise şunlardır: ‘*çavuşlar, Gecebekçileri, Nöbetçiler, Kapıcılar, Ferrâşlar, Müşrif, Saray Gulâmları*’. Bütün saraydaki bütün görevlileri askerî sınıfa mensupturlar. Sarayda görevli kişiler etnik köken olarak ‘Türk’ tür ve gulam sistemine göre yetiştirilmişlerdir (Köymen, 2016: 90-101).

Büyük Selçuklu Devleti döneminde devlet aygıtı reayanın katmanlarına pek inmemekte idi. Devlet egemenliği dikey egemenliğinden ziyade yatay eksenlidir. Yani geniş coğrafyalara olabildiğince egemen olma düşüncesi hâkimdir. Ancak bu düşünce derinlikten uzaktır. Devlet bireyleri değil kurumları kendisine muhatap kabul eder. Bu yüzdendir ki her birey bir loncaya ya da bir toplumsal kuruma dâhil olmak durumundaydı. Bunun neticesi

olarak da devlet teşkilatlı bir toplumla karşılaşmış olmaktadır. Büyük Selçuklu Devletinde devletin sevk ve idare organı niteliğinde olan hükümet teşkilatı, devletin ve toplumun bahsedilen bu özelliği göz önünde bulundurularak kurulmuştur. Bu nedendir ki, Büyük Selçuklu Devletinde hükümet organı teşkilatlanma açısından çok geniş olmaktan ziyade devletin temel görevlerini yerine getirecek bir ölçüde planlanmıştır. Büyük Selçuklu Devletinin hükümet teşkilatı, merkez teşkilatı ve taşra teşkilatı olmak üzere iki grup altında incelemek mümkündür (Köymen, 2016: 155).

Büyük Selçuklu Devletinin merkez teşkilatı olan ‘‘Büyük Divan’’ bazı kaynaklarda ‘‘Divan-ı âla’’ ya da ‘‘Divan-ı vezâret’’ olarak da geçmektedir. Büyük Divan, görevleri, toplanması ve önemi açısından, günümüz parlamenter sistemdeki hükümeti karşılamaktadır. Büyük divanın başkanı vezirdir. Bu cihetle vezir, hükümetin başkanı konumundadır. Büyük Divan etki ve sorumluluk olarak idari teşkilatın genelini içine almaktadır. Fakat Büyük Divan idari anlamda özellikle şu iki konunun üzerinde faaliyetler yürütmekteydi. Bunlardan ilki, berat ve resmi emirlerin yayınlanması, ikincisi ise mali konularla alakalı faaliyetlerdir. Vezirin başkanlığında toplanan Büyük Divan, ‘‘*Divan ül-inşâ vet-tuğra, Divan üz-nizâm ve'l-istifa, Divan ül-arz ve Divan-ı israf-ı memâlik*’’ olarak isimlendirilen ikinci kademe olan 4 divandan meydana gelmekteydi (Sevim ve Merçil, 2014: 624).

Bu divanlar ve divanların genel özellikleri şu şekilde açıklanmaktadır (Kafesoğlu, 1973: 138-140):

- *Divan-ı Tuğra*: Günümüzdeki dış ileri bakanın alanına giren konularda görev yapmakta ve bu divanın başkanına da ‘‘tuğrâî’’ denilmekteydi. Bu divanın başkanı olan tuğrâînin başlıca görevleri, devlet başkanınca verilen ferman ve menşurları hazırlamak, tahrirat ve vesikalarına devlet başkanının simgesi olan tuğrasını çekmek, eyaletler, devlete bağlı emirlikler ve yabancı devletlerle resmi yazışmaları idare etmek gibi görevleri bulunmaktadır. Ayrıca tuğrâî hükümdar ava çıktığında yanında veziri bulunmadığı durumlarda vezirin vekili olarak hükümdarın yanında bulabilmekteydi.
- *Divan-ı İstifa*: Günümüzdeki maliye bakanlığının alanına giren görev ve sorumlulukları yerine getirmekteydi. Bu divanın başkanına ‘‘müstevfi’’ denilmekteydi. Bu divanın başkanı olan müstevfi, devletin mali konuları ile ilgilenir, özellikle de hazine ve para bastırılma hususunda ehemmiyetle özen

gösterirdi. Büyük Selçuklu Devleti hazinesi iki kısımdan oluşmakta idi. Harç (masraf) hazinesi ve Asıl (ihtiyat) hazinesi. Harç hazinesinin geliri tebaadan toplana vergiler iken, asıl hazinenin geliri ise devlete bağlı meliklerden ve vergiye bağlanmış olan yabancı devletlerden alınan gelirele sağlanmakta idi. Büyük Divanda alınan kararlar neticesinde harç hazinesinde oluşan bir açık, asıl hazinesinden temin edilirdi. Alınan bu borç tahsilat dönemi sonunda tekrar asıl hazineye ödenirdi. Büyük Selçuklu Devletinde ekonomi alanında para birimi olarak “dînâr (altın)” ve “dirhem (gümüş)” kullanılmaktaydı. Bastırılan paraların ön tarafına Allah’ın tek olduğunu ifade eden bir ibare, halifenin ismi yazılırken, paranın arka tarafına ise Selçuklu sultanın adı yazılmaktaydı.

- *Divan-ı Arz*: Günümüzdeki milli savunma bakanlığının alanına giren konularda görev ve sorumluluklara sahip olan bu divanın başkanına “ârz’ül-ceyş” denilmekteydi. Genel olarak vazifesi ücretli olan askerlerin maaşlarını zamanında ve eksiksiz olarak dağıtılması ve ordunun ihtiyacı olan teçhizatın temini ile ilgilenmekti. Askerlerin eğitimi ile ilgili bir görevi bulunmamaktaydı.
- *Divan-ı Memalik*: Günümüzün Devlet Denetleme Kurulu’nun Büyük Selçuklu Devleti’ndeki karşılığı olan bu divanın başkanı “müşrif” olarak isimlendirilmekteydi. Devletin kamu bürokrasisini teftiş ve denetleme divanı olan Divan-ı Memalik, askeri ve adli kurumlar hariç devletin bütün kurumlarını teftiş etme yetkisine sahipti. Bu yüzden özellikle mali ve idari alanlarla ilgili yapılan atamalarda kişilerin son derece güvenilir, bilgili ve iyi ahlaklı olmasına dikkat edilmekteydi.

Bu divanlardan hariç Büyük Selçuklu Devleti bünyesinde en önemli divanlardan birisi de Divan-ı Mezalimdir. Divan-ı Mezalim, Büyük Selçuklu Devleti bünyesinde zulme ve haksızlığa uğrayan kişilerin başvurdukları bir kurumdur. Ünlü vezir Nizamül Mülk’ e göre devlet başkanı haftanın iki gününde Mezalim Divanına oturmalı ve halkın derdini ya da şikâyetlerini aracısız olarak kendisi dinlemelidir. Bu divana gelen davalar genellikle vergi toplama ve asayiş ile ilgili konularla ilgiliydi. Reaya, bu kuruma sözlü başvurunun yanında yazıldıkları dilekçe ile de başvurabilmekteydiler. Devle başkanı gelen bu dilekçeler için ise gerekenin yapılması için yazılı emirnameler vermesi gerekmekteydi. Divan-ı Mezalim’ e Büyük Selçuklu Devlet’inde ilk önceleri devlet başkanı başkanlık ederken, sonraki dönemlerde vezir, kadı ve eyaletlerdeki büyük emiler ya da Selçuklu melikleri vekil olarak

atanmaktaydılar (Sevim ve Merçil: 2014:626). Reayanın yapmış oldukları bu başvurular, günümüzde Anayasa Mahkemesine yapılan bireysel başvuru hakkı gibidir. Bir başka ifade ile söylemek gerekirse, modern devletlerin kamu yönetimi sistemleri içerisinde yeni yeni dâhil ettikleri hak arama yöntemleri, Türk yönetim geleneği içerisinde ve özellikle de İslamiyet'in kabulü sonrasında kurulan Divan-ı Mezalim ile yapılmaktaydı.

Merkez teşkilatı içerisinde Büyük Divanı meydana getiren bu divanlardan hariç naîbler, divan kâtipleri gibi memurluklar da bulunmaktaydı. Ayrıca sultanın eşi olan büyük hâtonun işlerini yerine getirme görevinde olan bir vezir bulunmaktaydı. Örneğin, Nizâm'ül-mülk'e halef olan Tâc'ül-mülk Ebu'l-Ganaîm Kummi Terken Hâtonun veziri olarak görev yapmaktaydı (Kafesoğlu, 1973: 141).

Büyük Selçuklu Devletinin taşra teşkilatı ise merkezi teşkilatın izin verdiği ölçüde kendi iç işlerinde bağımsız olarak kendi bayrakları, çetreleri olan ve belirli sınırlar dâhilinde para bastırabilen meliklerin ve şihnelerin, genel valilerin kendileri için vezirler ve hükümete bulunan divanlardan daha küçük bazı divanları bulunabilmekteydi. Diğer taraftan İslamiyet öncesi devlet geleneğinden gelen ve devletin gelecekteki yöneticilerini siyasi, idari ve askeri bakımdan eğiten ve yetiştiren atabeylikler bulunmaktaydı. Atabeyliklerin asli görevi şehzadeleri ve melikleri devlet yönetimine hazırlamak idi (Kafesoğlu, 1972: 146).

3.1.2. Askeri Teşkilatı

Türkler tarihi geçmişlerinden gelen bilgi birikimi ve tecrübeleri ile devlet kurmadaki başarılarını ordu teşkilatı kurmada da göstermişlerdir. Bu yüzdendir ki Türkler hâkim oldukları topluluklardan askeri anlamda bir şey almaya ihtiyaç duymamıştır. Türklerin askeri olarak sahip olduğu teşkilatlanma ile sadece egemenliği altındaki toplulukları etkilememiş, dünyadaki hemen hemen bütün devlet ve topluluklara askeri anlamda ilham kaynağı olmuşlardır. Türklerin askeri alanda bu kadar başarılı olmalarının nedeni sahip oldukları üstün cesaret, disiplin ve gizliliğe önem verme gibi özelliklere sahip olmalarıdır. Türkler, Müslüman olduktan sonra İslam coğrafyasını da içine alan büyük çapta devletler kumuşlardır. Kurulan bu devlet teşkilatında özellikle de Selçuklular döneminde Selçukluların soyundan gelen bir hükümdarın egemenliği altında, mülki idare kadrolarını İranlılar yerleştirilmiş ise de ordu tamamıyla etnik kökeni Türk olan reayadan tertip edilmekteydi (Köymen, 2016: 232-233).

Büyük Selçuklu Devletinin devlet bürokrasinin iki ayrı ayağı olan kamu bürokrasisinde görevli olan memurlar İran kökenli iken askeri bürokrasi Türk kökenli memurlar görev yapmaktaydılar. Yani devletin yürütme kanadına İranlılar, savunma kanadına is Türkler hâkim durumdaydı. Bu durum neticesinde Büyük Selçuklu Devleti tarihi boyunca bu iki kesim arasında hep bir mücadele durumu var olmuştur. Buradaki mücadeleden kast edilen, devletin güçlü bir askeri varlığının yanında siyasetinin de güçlü olmasıdır. Büyük Selçuklu Devletini ayakta tutan siyasi yapının temeli orduya dayanmaktaydı. Bu bakımdan ordu devletin merkezi konumdaydı. Devletin hükümdarı olan Selçuklu hükümdarı aynı zamanda ordunun da başkomutanıydı ve sultanın en önemli vazifesi ordusunun başında seferlere çıkmak ve yeni yerler feth etmektir. Selçuklu sultanları, ordu teşkilatının eğitim ve yönetiminde İslamiyet'ten önce gelen Türk ordu sistemi geleneğinden edindikleri bilgi ve tecrübeyi kullanmaktaydılar ve bunun neticesinde askeri başarılarını siyasi başarılar ile tamama erdirmişlerdir. Bundan dolayı Büyük Selçuklu Devleti ile mücadele içinde olan diğer devletler Selçuklu ordusunun teşkilat yapısını ve kullandıkları stratejilerini mecburen önemsemek durumunda kalmışlardır (Demir, 2004: 172).

Büyük Selçuklu Devletinin askeri alanla ilgili yapmış olduğu en başarılı uygulama "ikta sistemi" idi. Bu sistem sayesinde Büyük Selçuklu devleti ülkesi toprağın işlenmesi ile memleketler mamur kılınırken aynı zamanda devlete hiçbir külfet getirilmeden kalabalık bir ordu beslenebilmekteydi. Büyük Selçuklu Devletinin sistemleştirip uygulamış olduğu bu yöntem kendisinden sonra kurulan Türk devletleri tarafından da uygulanmıştır. Bu sistem Büyük Selçuklu Devletinin sadece askeri olarak değil aynı zamanda hukuki ve idari anlamda da devletin en sağlam temellerinin başında gelmekteydi (Kafesoğlu, 2014: 94).

Büyük Selçuklu Devleti, sahip olduğu güçlü ordusu sayesinde Orta Çağın en ihtişamlı imparatorluklarından biri haline gelmiştir. Büyük Selçuklu ordusu ilk dönemlerde Türkmenlerden oluşmaktaydı. Ancak devletin sınırlarını genişlemesi ve devlet aygıtının genişlemesi oranında ordusu da büyümüştür. Ordu nizamı devlete göre düzenlenmiştir. Devletin büyümesi ve gelişmesiyle birlikte ordu teşkilatı '*gûlâman-ı saray, hassa ordusu hanedan üyeleri ile gulam valiler ve diğer kamu görevlilerinin yanlarında bulunan askerler, Türkmen kuvvetler ve devlete bağlı hükümetlerin kuvvetleri*' 'nden gelen askeri kuvvetlerle son şeklini kavuşturulmuştu (Uluçay, 2012: 292-295).

3.1.3. Adliye Teşkilatı

Büyük Selçuklu Devleti'nin adliye teşkilatı çağdaşları olan bütün Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi şer'i ve örfi yargı olmak üzere iki kola ayrılmaktaydı. Şer'i yargı teşkilatı, din ve şeriatla ilgili konularda yetkili olan kadılar bu alanda davalara bakmaktaydılar. Şer'i yargı kolunda vazifeli kadıların başlıca görevleri, evlilik ve boşanma işlemleri, toplumdaki dezavantajlı bazı insanların vasiliğini yapmak, günümüzdeki noter kurumunun işlemlerini yapmak, camileri ve vakıfların idaresine bakmak gibi vazifeleri bulunmaktaydı. Örfi yargı teşkilatı ise, ülkedeki idari anlamdaki konulara bakan yargı koluydu. Bu yargı kolunun en önemli vazifesi, kanunlara uymayanlara, asayişi bozanlarla ilgili davalara bakmak askerlerle ilgili davalara bakmak gibi görevleri bulunmaktaydı (Sevim ve Merçil, 2014: 633).

Büyük Selçuklu Devletinde yargı teşkilatında en önemli görevlere sahip olan memurluklar “*Kadı'l-Kudât, Emîr-i Dâd ve Kadı-asker*” idi. Kâdı'l-Kudât, Büyük Selçuklu Devletinin adli yargı sisteminin en üst mercii durumundaydı. Bu makamda olan kişi devletin sultanı adına adaleti dağıtmakla görevliydi. Bu nedendir ki sultanın adalet vekili konumundadır. Kâdı'l-Kudât, yargı teşkilatında görevli bütün yargıların başı durumundadır. Bu yüzden ki, devletin yargı teşkilatı içerisinde görev yapan kadıların durumlarını gözler, maaşları ile ilgili işleri yürütür ve onları denetlerdi. Yaptığı bu tahkikat neticesinde ise kadıların durumu ile ilgili sultana mamulatlar verirdi. Kâdı'l-Kudât, Bağdat'tki mahkemenin de başkanlığını yapmaktaydı. Emîr-i Dâd, Büyük Selçuklu Devletinde örfi davalara bakmakla görevli idi. Kadılara naziren daha fazla ayrıcalığa sahiptiler ve hatta Emîr-i Dâd Büyük Divanın denetiminin dışında bırakılmıştı. Divan-ı Mezalim bu makamın davalara baktığı kurumdur. Bu kurum Büyük Selçuklu Devletindeki görevleri genel olarak devlette yolsuzluk yapan memurların yargılmasını yapmak ve kadıların üstesinden gelemediği davalara bakmak idi. Kadı-asker ise ordu içerisindeki ordu kadılığını yürütmekteydi. Ordu teşkilatı, kadıların ve Mezalim Divanın denetim alanının dışında bırakılmıştır. Bu yüzden ordu içerisindeki yargılama işini kadı-asker tarafından yapılmaktaydı. Ordu teşkilatında görevli olan komutanların hiçbirisinin de kadıların üzerinde bir üstünlüğü ve etkisi bulunmamaktaydı (Demir, 2004: 177-178).

3.2. Nizamül Mülk ve Devlet Adamlığı

Nizamül Mülk Türk ve İran devlet anlayışını İslami gelenek ve kurallarla uzlaştırmaya çalışmaktaydı. Aynı yüzyılda, Farsça kaleme alınmış olan bu Siyasetname yine Türk devletiyle ilgili olduğu için Türk kültüründe bu alanda önemli bir yer tutmaktadır. Dolayısıyla bu tür eserlerin içerisinde Kutadgu Bilig'den sonra ikincisi olarak kabul edebilmektedir. Selçuklu Sultanı Melikşah, devlet yönetimiyle ilgili önceki hükümdarların neler yaptığını, kendi zamanında iyi gitmeyen şeylerin neler olduğunu Nizamül Mülk' ten öğrenmek istemiş, bunun üzerine o da Siyasetnâme' sini kaleme almıştır. Melikşah, bu eseri kendisine rehber edinmiştir (Arslan, 1989:255)

Nizam'ül-mülk, Horasan'ın Tûs şehrine bağlı olan Râdkân köyünde 10 Nisan 1018 yılında dünyaya gelmiştir. Nizam'ül-mülk' ün babası olan Alib. İhsak, Gazneli Devletinin Tûs âmili ve Nûkân kasabasının dihkânı görevlerini icra etmekteydi. Nizâm'ül-Mülk annesini bebek iken kaybetmiştir. Eğitimi ile babası ilgilenmiştir. Nizâmül Mülk, Kuran-ı Kerim'i ezberledikten sonra Halep ve Bağdat gibi şehirlerde hadis, inşâ ve hitabet ile ilgili alanlarda dersler almıştır. Nizamül mülk babası ile birlikte Gazneli devletinin Horasan valisi yanında görev almaya başlamıştır. Dandanakan Savaşından sonra Horasanın Selçukluların eline geçmesi ile babası ile birlikte Selçuklu Devletinin hizmetine girmiştir. Nizamül mülk Merv şehrinde olan Çağrı Bey'in yanına gitmiş ve ondan büyük ilgi görmüştür. Bazı kaynaklara göre, Çağrı Bey Nizamül Mülk' ü oğlu Alp Arslan ile tanıştırdı yanına verirken, onu bir baba gibi kabul etmesini istemiştir (Özaydın, 2007: 194).

Nizamül Mülk, Büyük Selçuklu Devletinde (1063-1092) 29 yıl aralıksız vezirlik görevinde bulunmuştur. Bu süre içerisinde devlet adamları içerisinde hükümdardan sonra devlet yönetimi ile ilgili en fazla inisiyatif alıp, yüksek bir kararlılıkla vezirlik görevini yürütmüştür. Savaş meydanlarında cesareti ve doğru kararları sayesinde birçok zafer kazanmıştır. Büyük Selçuklu Devletinin sağlam temeller üzerinden inşa edilmesinde ve büyümesinde etkili olan en başat aktörlerden birisi olmuştur. Özellikle de mali, askeri ve idari alanlardaki yapmış olduğu faaliyetleri ve uyguladığı yenilikler ile devlet teşkilatının temellerini sağlam bir zemine oturtmuştur (Kafesoğlu, 2014: 308).

Büyük Selçuklu Devletinin en önemli devlet adamlarının başında gelen vezir Nizamül Mülk' ün devlet yönetimindeki sevk ve idare hususundaki kabiliyet ve basireti sultan Alp Arslan 'ın giriştiği taht mücadelesinde kendisini göstermiştir. Aynı şekilde Sultan

Melikşah' ın saltanata geçtiği ilk yıllarda aldığı tedbirler sayesinde Türkmenlerin sultana karşı itaatini sağlaması ile yönetim alanındaki bu mezziyetlerini bir kez daha göstermiştir. Bu iki örnek olay “*hükümdarların başarıları vezirlerin başarıları le mümkündür*” anlayışını destekler mahiyettedir. Nizamül Mülk İran asıllı olmasına rağmen Türk devlet yöneticilerinin ve Türk ordu komutanlarının düşüncelerinin iyi bir şekilde analiz edip Türklerin geçmişlerinden getirdikleri kültür ananelerine uygun bir devlet yönetimi sergilediği görülmektedir. Ayrıca vezir Nizamül Mülk devlet yönetimi ile ilgili bazı durumlarda sultanlarla fikir ayrılığına düşmüş ve yapılması gerekenleri ortaya sunduğu deliller ile izah ederek sultan ile efradını ikna etmiştir. Bu durumun temel nedeni ise Nizamül Mülk' ün sahip olduğu ferasetidir (Ocak, 2018: 44).

Vezir Nizamül Mülk' ün Büyük Selçuklu Devletinde yapmış olduğu en iyi yeniliklerden birisi hiç şüphesiz askeri ikta sistemini uygulamasıdır. İkta uygulaması daha önce İslam dünyasında uygulanmaktaydı. Nizamül Mülk, bu sisteme Türk ve İslam uygulamalarını entegre ederek sistemli bir hale getirmiş ve bütün Selçuklu coğrafyasında uygulamıştır. Büyük Selçuklu Devletinde ilk defa Sultan Melikşah döneminde uygulanmaya başlayan askeri ikta, 1087 yılından itibaren bütün ülkeye yaygınlaştırılmıştır. Vezir Nizamül Mülk' ün sistemleştirip, geliştirdiği idari ve askeri ikta uygulaması ile devleti mali olarak büyük bir maliyetten kurtarmasının yanı sıra ülkedeki üretimin artmasını sağlaması ile reayanın ve devletin refahını düzeyinin de artmasını sağlamıştır (Özaydın, 2018:18).

Büyük Selçuklu devletinde Nizamül mülk 29 yıl boyunca (1063-1092) vezirlik görevini icra etmiştir. Selçuklu sultanından sonra devlette tek söz sahibi olan kişi konumdaydı. Selçuklu Devletinde bu otoritesinin sarsılmaması için devletin idari teşkilatı içerisinde görevli olan kişilere göz açtırmamaktaydı. Nizamül mülk, devlet içerisindeki bu iktidarını adedi 20 bine varan gulâm askerleri ve kendisine yakın kişileri ve bir düzineye yakın çocuklarını devletin çeşitli kademelerinde önemli görevlere getirerek sağlamlaştırmaktaydı. Nizamül Mülk 'ün bu durumu kendisine devlet içerisinde muhalif bir grubun oluşmasına sebep olmaktadır. Fakat sahip olduğu nüfuza ve muhaliflerine rağmen tahta geçmesindeki yardımları ve devleti iyi idare etmesinden dolayı Sultan Melikşah Nizamül Mülk' ü önemsemekteydi. Sultan Nizamül Mülk'e önce “*atabek*” sonra da “*peder*” diye hitap ederek vezirine verdiği değeri göstermekteydi. (Sevim ve Merçil, 2014: 159-160). Nizamül mülk, hem sultan Alp Arslan'ın tüm sultanlığı boyunca ve Sultan Melikşah 'ın son dönemlerine kadar çalıştığı sultanlarla uyum içerisinde çalışmış ve çok

büyük problemler yaşanmamıştır. Özellikle de Vezir Nizamül Mülk 'ün çabaları ile Büyük Selçuklu Devleti Sultan Melikşah' ın döneminde gücünün zirvesine ulaşmıştır (Kesik, 2018: 69).

Sultan Melikşah' ın karısı Karahanlı prensesi olan Terek Hatun veliaht olarak oğlu Mahmud' un olmasını istemekteydi. Fakat vezir Nizamül Mülk veliaht olarak Berkyaruk'u desteklemekteydi. Bu durumun neticesi olarak ise Terken Hatun vezir Nizamül Mülk' e karşı bir tavır takındı ve vezir ile sultanın arasını açmak için faaliyetlerde bulunmuştur (Merçil, 1997: 59). Terken Hatun, Sultan Melikşah üzerindeki etkisini kullanarak Nizamül Mülk yerine vezir olarak Tacü'l-Mülk Ebü'l-Ganaim'i geçirmek istemekteydi (Uluçay, 2012: 87). Bu hamle ile Terken Hatun oğlunun veliaht olmasının önünde engel gördüğü vezir Nizamül Mülk saf dışı etmek istemekteydi.

Nizamül Mülk ve Sultan Melikşah' ın arasının açılmasındaki ilk kıvılcım Basra mültezimi olan Yahudi asıllı İbn-i Allan' ın bazı devlet adamlarının da etkisi ile öldürülmesi sonucu başlamıştır. Sultan Melikşah 1080 yılının Ocak ayında avlanmak için Huzistan'da yanında Bağdat şahnesi Gevherâyin ve Emîr Humartekin bulunmaktaydı. Bu iki devlet adamı sultanı tahrik etmesi ile Nizamül Mülk' ün ileri gelen adamlarından olan İbn-i Allan öldürülmüştür. Bunun üzerine Nizamül Mülk sultana karşı tavır alarak üç gün evinden çıkmadı. Sultan Melikşah vezirinin bu tavrını kınadı. Nizamül Mülk daha sonra bu tavrından vazgeçti ve sultan için ziyafet hazırlattı ve hediyeler takdim etti. Netice itibari ile Nizamül Mülk sultandan özür diledi (Taşkiran, 2015: 80-81).

Sultan Melikşah' ın Nizamül Mülk' ün büyük oğlu olan Cemalülmülk'ü öldürtmesi sultan ile vezirin arasının açılmasındaki en büyük sebeplerin başında gelmektedir. Nizamül Mülk' ün büyük oğlu olan Cemalülmülk, sultanın huzurunda Nizamül Mülk' ün taklidini yapıp hükümdarı eğlendiren maskarasını Sultan Melikşah' ın huzurunda azarlar ve dışarı çıkınca dilini kopartılarak öldürtür. Ayrıca Cemalülmülk vezir yapılacağı söylentileri olan İbn Behmenyar isimli devlet adamının gözlerine mil çektirmesini ile Sultan Melikşah görünürde ses çıkarmaz. Fakat bu durum karşısında çok sinirler ve gizlice Horasan askeri valisi olan bir Türk'ü Cemalülmülk' ü öldürmesi için görevlendirir. Sultan Melikşah bu kişinin eliyle Nizamül Mülk' ün büyük oğlu olan Cemalülmülk 1082 yılında zehirletmek suretiyle öldürtmüştür (Köymen, 2002: 268).

Büyük Selçuklu Devletinin hükümdarı Sultan Melikşah ile veziri Nizamül Mülk arasındaki gerginliğin son damlası, sultan ile vezirinin birbirine restleşme mahiyetinde yazmış olduğu mektuplardır.

Nizamül Mülk' ün hasımları vezirin ilim adamlarına ve bilginlere çok para ayırdığı ve bu para ile devletin ordusunun birkaç kat daha artırabileceği ve bu yeni ordu ile yeni coğrafyaların feth edilebileceğinin sultana telkin etmişlerdir. Nizamül Mülk bu durum karşısında hükümdara şu şekilde mektup yazarak hasımlarının tenkitlerini bertaraf etmiştir: *“Ey âlemin Sultanı! Orduma bunun birkaç batını harcıyorsun. Bu askerlerinin okları bir milden öteye varamaz. Hâlbuki ben sana öyle bir manevi ordu vücuda getirdim ki, onların duaları ok gibi göklerin en yüksek katına ve Allah'a kadar yükselir.”* Sultan Melikşah, Nizamül Mülk' ün bu cevabını çok beğenmiş ve vezirine yöneltilen eleştirileri yersiz bulmuştur (Uluçay, 2012: 87-88).

Sultan-vezir gerginliğinin son raddesi olan vezir Nizamül Mülk' ün oğlu Şems'ül-mülk Osman' ın hükümdarın vazifelendirdiği şıhneyi yakalatıp, tahrik ettirmesi sonucu yaşanmıştır. Bu duruma çok kızan Sultan Melikşah vezirine şu şekilde bir mektup gönderir: *“Sen saltanata benim ortağım mısın? Eğer benim hükümümde isen haddini bilmelisin. Sen ne salâhiyetle, fermanımız olmadan evlâdlarına ülkeler ve iktalar veriyor, arzu ettiğini yapıyorsun? İster misin ki önünden hokkanın ve başından destârın alınmasını emredebeyim?”* Vezir hükümdarın bu mektubuna aynı sertlikte cevap vererek sultanın beraberinde gönderdiği adamlarına şöyle söylemiştir: *“Sultana şöyle söyleyiniz! Senin nail olduğun ikbâl benim fikir ve tedbirim sayesinde. Babanın öldürüldüğü gün, seni istemeyenleri nasıl tenkil ettiğimi hatırla! Ve unutma ki, benim divit ve destârımla senin tâc ve tahtın birbirie bağlıdır. O tâc ve devlet bu divitle birlikte ortadan kalkar (Kafesoğlu, 1973: 183-184).”*

Bütün bu olaylar netice olarak Büyük Selçuklu Devletinin sultanı ile veziri arasındaki ipleri tamamen kopma noktasına getirmişti. Sultan Melikşah, veziri ile arasının iyice açıldığı dönemde 1092 yılının Ekim ayında Bağdat'a doğru yola çıkmıştır. Sultanın yanında eşi Terken Hatun, Tacülmülk ve Nizamül Mülk de bulunmaktaydı. Sultan beraberindekiler ile birlikte *şıhne* denilen yerde konaklamışlardır. Bu yerde iftardan sonra kendi otağına giderken Bâtinilere mensup bir fedai sufi kıyafetinde kendini *Ebû Tahir* olarak tanıtarak vezir Nizamül Mülk' ün yanına gelerek elindeki dilekçeyi vezire vermiştir. Nizamül Mülk bu dilekçeyi okuduğu esnada bu kişi tarafından göğsünden hançerlenmiştir.

Bâtını fedaisi bu olaydan hemen sonra kaçarken ayağı çadır ipine takılıp düşünce yakalanıp derhal öldürülmüştür. Vezir Nizamül Mülk bu hançer yarasının etkisiyle 10 Ramazan 485/14 Ekim 1092 yılında vefat etmiştir. 74 yaşında iken suikast sonucu öldürülen Nizamül Mülk'ün cenazesi *İsfahan*' da yapılan *Türbe-i Nizam*' a defnedilmiştir (Sevim ve Merçil, 2014: 155-156).

Vezir Nizamül Mülk'e karşı oluşan muhalif grup sadece devlet hiyerarşisi içinde görevli olan kişilerden ibaret değildi. Vezir Nizamül Mülk Büyük Selçuklu Devletinin bekasına zarar verebilecek ve toplumsal bir kargaşaya sebep olabilecek olan Bâtınilerin siyasi ve kültürel faaliyetlerini takip ediyor ve ortadan kaldırmak için çaba sarf etmekteydi. Bâtınilerin lideri olan Hasan Sabbah bundan dolayı vezir Nizamül Mülk'ü kendi politikaları ve faaliyetleri önünde bir engel olarak görmekteydi. Büyük Selçuklu Devletinde hâkim olan dini siyasetin öncüsü olması ve Selçuklu ordusunu kuvvetli bir şekilde hazır durumda tutmasından dolayı vezir Nizamül Mülk, Bâtıniler ve Hasan Sabbah'ın baş düşmanı haline gelmekteydi. Netice itibari ile vezir Nizamül Mülk içindeki muhalif grubunda etkisiyle 1092 yılında bir Bâtını fedai tarafından hançerlenerek öldürülmüştür (Kafesoğlu, 1953: 196-19).

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah ile devletin veziri olan Nizamül Mülk arasında yaşanan bir takım olaylar neticesinde aralarında bazı problemlerin çıkmasına sebep olmaktadır. Netice itibari ile sultan ve veziri arasındaki uçurum gittikçe derinleşmeye başlamış ve vezirin öldürülmesi ile son bulmuştur.

Vezir Nizamül Mülk'ün suikast sonucu öldürülmesinin haberi İslam dünyasını derinden etkilemiştir. Zira vezir İslam dünyası içerisinde çıkabilecek fitneleri engelleyen bir bent gibiydi. Nizamül Mülk'ün ölüm haberi, ölümünden 8 gün sonra 18 Ramazan 485/22 Ekim 1092 tarihinde ulaşmıştır. İslam halifesi vezirin ölümüne herkesten çok üzülmüştür. Zira vezir, Sultan Melikşah'ın halife gitmesini önlemiş ve sultanın yanında halifeyi saygıyla anmıştır. Öte yandan vezirin ölümün tesiri altında kalan şairler, Nizamül Mülk'e olan bağlılıklarını ve saygılarını göstermek için vezir için mersiyeler yazmışlardır (Taşkıran, 2015: 85).

3.3. Nizamül Mülk'ün Siyasetname Eseri

Devlet yönetimini konu edinen metinler olan siyasetnameler ağırlıklı olarak Doğu medeniyetinde neşredildiği görülmektedir. Bunun nedeni ise Doğu medeniyetinde devlet başkanının aynı zamanda dini bir karaktere sahiptir. Devlet başkanlığının yanında dinin de

koruyuculuğunu yapmaktaydılar. Bu nedendir dolaydır ki Doğu medeniyetinde din ile devlet arasında iktidar kavgası yaşanmamıştır. Batı medeniyetinde dinin temsilcisi olan kiliseye karşı siyasal öğretiler öne sürülürken, Doğu medeniyetin ve özellikle de İslam âleminde bu tür inkişaf lar yaşanmamıştır. Bu durumun neticesi olarak ise Doğu medeniyetindeki düşünürler eserlerinde inceledikleri konular genellikle devlet başkanın taşıması gereken özellikleri, nasıl olması gerektiğinin üzerinde yoğunlaşmışlar ve daha çok devletin en iyi şekilde yönetilmesi için neler yapılması gerektiğ i üzerinde durmuşlardır (Keskin, 2012: 69-70). Bir başka ifadeyle söylemek gerekirse, Doğu medeniyetinde Batı medeniyetinde olduğu gibi bir iktidar kavgası söz konusu olmamıştır. Bu minvalden hareketle Doğu medeniyetinin en önemli siyasetname örneklerinden birisi olan ‘‘Siyasetname’’ çalışmanın ana konusunu teşkil etmektedir.

Vezir Nizamül Mülk’ ün eseri olan ‘‘Siyasetname’’ nin ana konusu devlet başkanı ve meliklerin, vezirlerin ve diğ er devlet bürokrasisi içinde yer alan kişilerin siyaset, ahlak ve davranışlarının nasıl olması gerektiğ i noktasında yapmış olduğu telkinler ekseninde şekillenmiştir. Eser dönemin devlet başkanı olan Melikşah’ ın isteğ i ile kaleme alınmıştır. Metin, devlet başkanına yapılan övgü ile başlamaktadır. Kitapta üzerinde en fazla durulan konu, sultanların adaleti devlet yönetiminde ana unsur yapmaları gerektiğ idir. Müellif tarafından kitabında fasılların büyük bir bölümü ise saray ve devlet bürokrasinin işleyişine ve buralarda vazifeli kişilere ayrılmıştır (Çaycı, 2008: 17).

Nizamül Mülk eserini neşrederken, metni okuyanların sıkılmaması için gerekli olan fasıllar içinde Kuran-ı Kerim’den ayetler, Hz. Muhammed’in hadiseler ve sünnetlere, geçmişte yaşanmış önemli hikâyelere ve önemli kişilerin sözlerine yer vermiştir. Yazarın eserini ilk olarak 40 fasıl olarak neşrettiyse de daha sonra 11 fasıl daha ekleyerek tamamlamıştır (Ertuğrul, 2002: 272).

Siyasetname, sahip olduğu özelliğ i ile kaleme alınan siyasetnameler arasında oldukça farklı bir yere sahiptir. Eserin diğ er siyasetnamelerden farklı oluşunun en önemli nedeni müellifinin devlet içerisinde yürütme organında görevli olması ve öne sürülen politikaların uygulanmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu yönü eseri daha da önemli bir noktaya getirmektedir. Eser yazıldığı dönemin özelliklerini de günümüze taşımaktadır. Büyük Selçuklu Devleti’ nin vezirinin eserin yazarı olması hasebiyle Büyük Selçuklu Devleti’ nin

teşkilatı, işleyişi, askeri, siyasi, mali yapısı ve toplum durumu hakkında bilgilere yer vermektedir (Yılmaz, 1993: 101).

3.4. Siyasetnamede Yöneten-Yönetilen İlişkileri

Türk-İslam döneminde devlet yönetimi ile ilgili konularda başta devlet başkanı ve üst düzey bürokratik kadroyu hedef alarak kaleme alınan siyasetnameler arasında en önemli yer hiç şüphesiz Büyük Selçuklu Devleti' nin ünlü veziri olan Nizam'ül Mülk tarafından neşredilen "*Siyasetnâme*" eserine aittir. Siyasetname eseri genel hatları ile bakıldığında özellikle de Mehmet Altan Köymen (2011: 295)' nin de Büyük Selçuklu Devleti toplumunu iki kategoriye ayırması (yönetenler ve yönetilenler) göz önünde bulundurulduğunda, eserin üzerinde durduğu en önemli konu yöneten ve yönetilen kesim arasındaki ilişkilerdir. Aşağıda belirtilmiş olan hususlar ışığında örnek eser olan *Siyasetnâme*' deki saray ve saray bürokrasisi ve reaya ilişkisi yöneten-yönetilen açısından açıklanmaya çalışılmaktadır

3.4.1. Adalet

İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devlet geleneği ve Türk-İslam devlet geleneği orijininde adalet kavramı bulunmaktadır. Zira İslamiyet'in kabulü öncesi Türklerde "Türk devletsiz kalır fakat töresiz kalmaz" anlayışı hâkim idi. Aynı anlayış İslamiyet'ten sonra ki Türk devlet geleneğinde de görülmektedir. Bu bakımdan da örnek eser olan *Siyasetname*' nin de üzerinde durduğu ana konu adalettir. Nizamül Mülk kaleme aldığı bu eserinin birçok faslında adalet konusuna değinmiş ve hükümdarın öncelikli görevini, devlette ve memlekette adaleti hâkim kılmak olarak ifade etmektedir.

Nizamül Mülk (1999) eserinin muhtelif fasıllarında adalet olgusunun üzerinde durmaktadır. Bu fasıllar II., III., VI., XII., XXIV., XLIV., L. fasıllarda detaylı şekillerde ele almaktadır. Bu fasılların tek tek ele alınıp incelenmesinin zor olması ve konunun da sadece saray bürokrasisi ve reaya ekseninde sınırlı olmasından dolayı konu ile alakalı fasıllar incelenmektedir.

Nizamül Mülk (1999: 8) eserinin II. faslında devlet başkanın şahsında devletin görevi olarak adaletin her yerde hâkim kılınması olduğunu şu sözleriyle özetlemektedir: "Mülk Küfürle devam eder, zulümle devam etmez." Müellif (1999: 10) eserinin III. faslında adalet mekanizmasının başına devlet başkanın geçip toplumda şikâyetleri olan bireyleri aracısız, doğrudan dinlemesi gerektiğinin altını çizmekte ve adaletin bir an önce sağlanması açısından acele edilmesi gerektiğini telkin etmektedir. Müellif bu düşüncesiyle günümüzde önemli bir

yer işgal eden ‘‘geç kalmış adalet, adalet değildir’’ sözüne atıfta bulunmakta ve tam olarak bu sözün açıklamasını yapmaktadır. Vezir bu fasılda Mezalim Divan’ından bahsetmektedir. Vezire göre, devlet başkanının haftanın iki gününde bu divana başkanlık etmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu divan, görevlileri ve misyonu bakımından günümüz Ombudsmanlık ve Kamu Denetçiliği kurumuna benzerlik göstermektedir. Bu yönüyle de devlet başkanına adaleti sağlamanın yanında adaleti dağıtma görevi de yüklenmektedir. Vatandaş devlet başkanı eliyle gerek bireylerden gerekse de devlet kurumundan hakkını alabilmektedirler.

Nizamül Mülk (1999: 29) eserinin VI. faslında yargıda görev alacak kişilerin profilini çizip hangi özelliklerde olması gerektiğini ve bu kişilerin hangi özlük haklarına sahip olması gerektiğini açıkladıktan sonra yargıçların adaletin hâkim kılınması adına gerekli olduğunda kolluk kuvvetlerinden yardım almasının altını çizmektedir. Adalet önünde herkesin eşit olduğunu vurgulamaktadır.

Nizamül Mülk (1999:155) eserin sonuna doğru tekrardan adalet konusuna değinerek adaletin devlet yönetimi açısından ne kadar önemli olduğunu bir kez daha altını çizmektedir. L. fasılda Nizamül Mülk, devlet başkanın yönetimi altında olan kişiler üzerinde adaleti hâkim kılması ve hukuki yolları adil bir yöntemle kullanarak kamu vicdanını rahat ettirmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Vezir bu fasıllarla günümüz hukuk devletine ve yargılamanın hukuki yollarla yapılması gerektiğini ifade ederken, verilecek olan cezaların ise suça orantılı olarak verilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ayrıca müellifin yönetenlerden beklediği en önemli özellik ise vatandaş odaklı bir yönetim tarzıdır. Zira özellikle bu fasıllarda vatandaşlara karşı gününün şartlarına uygun doğru kanunlarla ve adil bir şekilde yönetilmesi gerekliliğini vurgulamaktadır. Vezir devletin ömrünü yönetenlerin bu politikaları uygulamaları ile doğru orantılı olduğunu ifade etmektedir.

3.4.2. Dürüstlük

Dürüstlük kavramı her zaman için İslamiyet’ten önce ve İslamiyet’ten sonra olmak üzere her dönemde Türk devlet geleneği içerisinde önemli bir unsur olmuştur. Zira adaletin yani Türklerdeki hukukun temeli olan törenin olmazsa olmaz kriterlerinin başında dürüstlük gelmekte idi. Bu sebepten dolayı da törenin koyucusu ve koruyucusu olan hükümdarda bulunması gereken en önemli özellik dürüstlük idi. Bundan dolayı da Türk-İslam dönemi devlet hayatı ile ilgili örnek eser olarak çalışmanın ana ögesi olan Siyasetname’de de

dürüstlük kavramı üzerinde durulmaktadır. Müellif dürüstlük kavramını açıkça ele almaktan ziyade bazı fasıllarda bu kavramın önemi üzerinde durmaktadır.

Nizamül Mülk kaleme aldığı eserinin VIII. ve IX. fasıllarında dürüstlük kavramına atıf yapmaktadır. Bu fasıllarda ele aldığı konu doğrudan dürüstlük olmasa da dolaylı olarak dürüstlüğün önemine vurgu yapmaktadır.

Nizamül Mülk (1997: 43) VIII. fasılda dürüstlüğü devlet başkanın dine olan tutumuyla ilişkilendirmektedir. Devlet başkanı ile din arasında kardeşlik ilişkisi kurarak devlet ya da toplum içerisinde oluşabilecek güvensizlik ortamının nedeni olarak devlet başkanın dini konulardaki eksikliğine vurgu yapmaktadır. Devlet başkanın dini hassasiyetinin artmasının neticesi olarak haksızlıkların, yolsuzlukların, uğursuzlukların ve adaletsizliklerin yaşanmayacağını ifade etmektedir. Bir başka ifade ile dindar olan devlet başkanının devlet işlerinde ve toplumsal hayatta dürüstlüğü esas alacağını ve buna uygun bir siyaset ve politika izleyeceğine dikkat çekmektedir.

Nizamül Mülk (1997: 45) eserinin IX. faslında da bu sefer bürokraside görevli kişilerin dürüst özellikli kişiler olması gerektiğini vurgulamaktadır. Çünkü günümüzde de olduğu gibi devletin taşradaki temsilcileri bu kişilerdir. Bu kişilerin görevlerine ve hizmet ettikleri vatandaşlara karşı tutumları devletin nasıl bir durumda olduğunu özetler niteliktedir. Bunun içindir ki Nizamül Mülk memur olarak vazife verilecek kişilerde öncelikle dürüstlük özelliğinin aranması gerektiğini vurgulamaktadır. Böyle güvenilir kişilere vazife verilmesinin zaruret olduğunu ifade etmektedir.

Nizamül Mülk'ün eserinde vurgulamış olduğu dürüstlük unsuru, günümüz devlet yönetiminde de üzerinde en önemli durulan unsurların başında gelmektedir. Devlet bürokrasisi içerisinde görev alan kişilerden dürüst davranmaları ve etik davranış ilkelerine uymaları beklenmektedir. Devlet içerisinde yolsuzluk, rüşvet, hediye alma, görevi kötüye kullanma, kamu kaynaklarında israf gibi yaşanabilecek birçok olumsuzlukların yaşanmaması için bu konu ile ilgili birçok yasal düzenleme yapılmaktadır.

Eserde yönetenlerin yönetilenlere karşı her zaman dürüst olması gerektiği vurgulanmaktadır. Eserde devlet başkanın dürüst davranmaması ya da görev verilen kişilerin dürüst olup olmamasının dikkat edilmemesi durumunda devlet başkanının iktidarı kısa zamanda kaybedebileceğini ifade ederken, mani bir yaptırım olarak da ölümünden sonra da ceza alacağını ifade etmektedir.

3.4.3. Hakkaniyet

Siyasetname'nin XXXVI. faslında müellif şu sözleri devlet yönetiminde yönetenlerin hakkaniyet içerisinde hareket etmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu faslında Nizamül Mülk (2017:189) şu ifadelerle yer vermiştir:

“Makbul bir işi yerine getiren hizmetkârların gecikmeden takdir edilerek ödüllendirilmesi gerekir. Diğer kölelerin işlerine gösterdikleri ihtimamı artırmak, suçluları suça tevessülden caydırmak, işleri düzene sokmak için mecbur kaldığından ötürü yahut sehven bir hata eyleyen köle işlediği suçun nispetince cezalandırılması gerekir. Zira hükümdarın selameti bundadır.”

Bu sözleriyle Nizamül Mülk devletin bekasının devlette görevli olan memurlara karşı hakkaniyetli davranılmasıyla doğru orantılı olduğunu ifade ederken, memura karşı verilecek ödülün ya da cezanın bir an önce geciktirilmeden verilmesinin altını çizmektedir. Zira uygulama açısından gecikmelerin yaşanması devletin bürokratik yapısında görevli olan kişiler adaletsizliğin yaygınlaşmasına sebep olacaktır. Yönetim kadrolarında yaşanan bu adaletsizlik kısa zamanda devletin bütün kademelerinde bir hastalık gibi kendini gösterecektir.

Yönetenlerin memurlarına karşı hakkaniyetli davranmamaları neticesinde, memurlarda yönetilenlere karşı hakkaniyetli bir şekilde davranmayacaklardır. Bu nedendir ki yönetilen halkın gözünde yönetenler (devlet başkanı ve saray bürokrasisi) kötü bir duruma düşeceklerdir. Yönetenlerin en önemli görevi yönettikleri halkın güvenini kazanmak ve refahını artırmak olduğunu göz önüne alındığı ve yönetenlerin memurları eliyle halka hizmet sundukları için, yönetenlerin memurlarına ve dolaylı olarak da halka karşı hakkaniyetli olmaları önemlilik arz etmektedir.

3.4.4. Hazine

Siyasetname müellifi olan Nizamül Mülk (1999), eserinin XLIX. faslında ve LI. faslında hazine konusunu açıkça ele almıştır. Bu fasıllardan XLIX. faslında padişahın şahsında devlet hazinesinden bahsetmektedir. Bu faslında devletin bütçesinden bahseder ve bütçe açığının olmaması için yapılması gerekenleri açıklamaktadır. LI. faslında ise toplanan vergilerin kalem kalem yazılıp kayıt altına alınması gerektiğini, devletin gelirlerinin ve giderlerinin yazılarak gerekli planlamalar yapılması ve bu yapılan planlamanın devlet başkanı tarafından takip edilmesi ve denetlenmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Devletin bütçesi olan hazine ile ilgili eserde geçen bu fasıllarda devlet başkanının bütçeyi doğru bir şekilde planlaması gerektiğinin altı çizilmektedir. Aksi takdirde yapılacak hatanın telafisi olarak ek vergilerin konulması gerekliliği durumu ortaya çıkacağından, yönetenlerin yönetilenleri zor durumda bırakmaması için devletin bütçesi olan hazine ile ilgili doğru planlamaların yapılması ve özellikle devlet başkanı tarafından bu kurumda çalışan kişilerin denetlenmesi gerektiğinin altı çizilmektedir.

3.4.5. Asker/Güvenlik

Türk devlet geleneğinin en temel kurumların başında ordu teşkilatlanması gelmektedir. Türk ordu teşkilatının, tarihsel mazisi incelendiğinde kendine özgü bir yapılanması olduğu dikkat çekmektedir. Türkler, diğer devletleri ve askeri sistemleri ile etkilemişler ve dünyadaki düzenli ordulara ilham kaynağı olmuşlardır. Türklerde ordunun özellikle İslamiyet’i kabul etmelerinden sonra manevi bir misyon yüklenerek bir kat daha önemi artmıştır. Türk devlet geleneği içerisinde devlet yönetimi alanında çeşitli düşünürler tarafından kaleme alınmış olan eserlerde ordu teşkilatına da geniş yer verilmişlerdir. Nizamül Mülk ’ün eseri olan “*Siyasetname*” nin birçok faslında ordu ile ilgili bilgilere müellif tarafından yer verilmiştir.

Müellif eserinin X., XIV., XIX., XXII., XXIII., XXIV., XXXII. ve XXXV. fasılları olmak üzere toplamda 8 fasılda askeri konularla ilgili açıklamalar yapılmış ve devlet başkanına tavsiyelerde bulunulmuştur. Bu bölümde bu fasıllar açıklanmaya çalışılacaktır.

Nizamül Mülk (1999: 45- 63) eserinin X. ve XIV. fasıllarında doğrudan doğruya orduyu ele almamıştır. Fakat bu fasılda ele aldığı ve askeriye ile ilgili en önemli konu istihbarattır. Devlet başkanın memleketinde meydana gelen hadiselerden haberdar olmasının gerekliliğine ve bunlardan gafil olmamasına vurgu yapar. Günümüzün bilgi çağı olduğu göz önünde bulundurulduğunda yazarın çok önemli bir konuyu ele aldığı görülmektedir. Bilgi askeri alanın en önemli materyallerindendir. İstihbaratın önemi bir kez daha artmaktadır. Modern devletlerde teknolojinin de gelişmesi ile birlikte bilgiyi elinde tutan gücü de elinde tutmaktadır. Bu minvalden bakıldığında Nizamül Mülk’ ün tavsiyesinin ne kadar önemli olduğunun altı çizilmesi gerekmektedir.

Nizamül Mülk (1999: 67) XIX. fasılda başkentte devletin hâkimin olduğu çeşitli milletlerden oluşan seçkin bir askeri birliğin oluşturulmasından bahsetmektedir. Müellif, bu fasılda özellikle günümüzde kamu yönetiminde önemli bir ilke olan eşitlik ilkesine vurgu

yapmaktadır. Devletin temeli olan ordunun özellikle de başkent savunmasında görevli olacak olan seçkin birliklerin oluşturulurken, yönetilenler içinde olan her milletten alınan kişilerden oluşmasının gerekliliğin altını çizmektedir.

Nizamül Mülk (1999:71) XXII. ve XXIII. fasıllarda ordu mensuplarının nasıl karşılanması gerektiği konusuna değinmekte ve devlet başkanına telkinlerde ve tavsiyede bulunmaktadır. Eserde devlet başkanı günümüzde de olduğu gibi hem devletin hem de ordunun başı konumundadır. Bu yüzden de askeri kadroda görevli kişilerin emir komuta sisteminde hareket etmesi gerektiğini vurgulamakta ve bu durumuna devlet başkanının ordu içerisindeki disiplinin sağlanması için çok dikkat etmesi gerektiğinin altını çizmektedir.

Nizamül Mülk (1999: 72) eserin XXIV. faslında ordu teşkilatını oluştururken nelere dikkat edilmesi gerektiğinin altını çizmektedir. Yukarıda XIX. fasılda bahsedilen konuyla aynı gibi görünse de bu fasılda yazar genel ordu yapısına değinmektedir.

3.4.6. Reaya

Reaya konusu, Nizamül Mülk tarafından üzerinde hassasiyetle durulmuştur. Özellikle de devlet başkanı ve devlet bürokrasisinde görevli olan memurların halka karşı vazifelerini ve görevleri esnasında nasıl davranmaları gerektiği hususunda, detaylı olarak bazı fasıllarda yer vermiştir. Müellif eserin V., VII., XII., XXIX, XXX. ve XLI. fasıllarında yöneten ile yönetilen arasında ilişkinin nasıl olması gerektiğinin vurgusunu yapmaktadır.

Nizamül Mülk (2017: 41) eserin V. faslında dönemin şartları çerçevesinde vergi toplayan kişilerin devletin vatandaşı üzerinde haksız vergilendirme yapmaması adına yönetenlerin yönetilenleri koruması gerektiğini ifade etmektedir. Vatandaşlara karşı yapılacak haksızlıklar karşısında yönetenler (saray ve saray bürokrasisi) dönemin hukuksal şartları içerisinde adaletli ve adil bir şekilde yönetilenlerin hakkını gözetmelidirler.

Nizamül Mülk (2017: 61) VII. fasılda devletin taşradaki yüzü olan memuriyetlerde görev alacak kişilerin nasıl olması ve vatandaşlara karşı nasıl davranmaları gerektiğini açıklar. Nizamül Mülk bu fasılda taşrada görevli memurlara nasıl davranması gerektiğini şu sözlerle ifade etmektedir: *“Bu şehri ya da bu bölgeyi sana emanet ediyoruz; ahirette Hakk Teâlâ'nın bizi sorumlu tutuğu şeyden biz de seni sorumlu tutarız.”*

Nizamül Mülk'ün (2017: 169) XIX. faslında ele aldığı genel konu yönetilenlerin yönetenleri ziyareti hususundadır. Bu fasıl öncelikle, dönemin bürokratik ve idari merkezi konumunda olan saraya gelen kişilerin kabullerinin nasıl olacağı hakkındadır. Fasılın en önemli özelliği modern öncesi devlet yönetimiyle ilgili ele alınan durumların günümüz modern hukuk devletlerinde de görülmesidir. Özellikle de devlet başkanını ziyaret etmek için gelen vatandaşlar ve taşradan gelen memurlar arasında fark gözetilmemesi halk arasında eşitlik ilkesinin tesis edildiği söylenmektedir. Ayrıca bu faslında devlet başkanının toplumda var olan farklı kesimlerden grupları ziyaret etmesi ya da huzurunda kabul etmesi, günümüz devlet başkanları tarafından da hassasiyetle yapılmaktadır. Bu törenler esnasında yönetilenler ile yönetenler arada hiçbir kademe ya da engel olmadan görüşecek olmaları yönetenlerin hesap verebilirliği ve yaptıkları işlerinde şeffaf olmaları açısından önemlilik arz etmektedir.

Eserin (1999: 85) XXX. faslında yönetenlerin yönettikleri reayaya yani halka karşı sorumluluğuna devlet başkanı özelinde atıf yapılmakta ve “*sultan cihanın aile reisi, cihandakiler de hep kendisinin çocuğudur*” sözü ile yöneten ile yönetenlerin arasındaki ilişki açık bir şekilde ifade edilmektedir. Bu söz bize İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devlet geleneğinde önemli bir yere sahip olan “*hanı yağma*” geleneğinin eserinin yazıldığı dönemde de devam ettiğini göstermektedir. Günümüz manası ile bu uygulama sosyal devlet politikalarını işaret etmektedir. Yazarın yönetenlerden beklediği davranış yönetilenlere karşı bir baba gibi davranması ve onların ihtiyaçlarını karşılaması gerektiğini ifade etmiştir. Yazara göre bu yönetenlerin en önemli görevidir. Günümüz modern hukuk devletlerinde önemli bir ilke olan sosyal devlet ilkesi ile doğrudan doğruya bağlantılıdır. Eserde bahsedilen yöneten kesimin günümüzde karşılığı olan devletin yürütmenin ve hükümetin en önemli politikaları arasında sosyal hizmet politikaları gelmektedir. Bu özellik eserin güncelliğini hala muhafaza ettiğinin göstergesidir.

Eserin XLI. faslında müellif (2017: 205) yönetenlerin yönettikleri vatandaşlara karşı merhametli adil olması gerektiğini ifade etmektedir. Zira dönemin şartları göz önüne alındığında eseri kaleme alan Nizamül Mülk, devlet başkanının hesap verebilirlik, şeffaflık, denetim gibi günümüz kamu yönetimi ilkelerine dikkat etmesi ve bu değerler ışığında kamu politikalarını hayata geçirmesini tavsiye etmektedir.

3.4.7. Vezir ve Diğer Kişiler ile Arasındaki İlişkiler

Vezir Nizamül Mülk eseri olan ‘‘Siyasetname’’ nin IV., XXX., ve XLII. fasıllarında devlet başkanın en büyük yardımcısı olan vezirle ilgili bilgilere yer vermektedir. Bu fasıllarda bir vezirde bulunması gereken özelliklerin altını çizmiş ve devlet başkanın iktidarının vezirin divitine bağlı olduğunu iddia etmektedir. Öyle ki vezirin hayatının son döneminde Büyük Selçuklu Devleti’inin hükümdarı olan Melikşah ile arasında geçen restleşmede verdiği cevap bunun en iyi kanıtıdır.

Nizamül Mülk kalem aldığı eserin (1999: 16-17) IV. faslında vezirlik yapacak olan kişide bulunması gerekenler ve devlet başkanının vezirlere olan davranışının nasıl olması gerektiğini ifade etmektedir. Nizamül Mülk’e göre vezir olacak kişide bulunması gereken vasıflar ‘‘*iyi ve parlak*’’ olarak nitelendirmektedir. Vezirin durumunun devletin durumu ile doğru orantılı olduğunun altını çizen Nizamül Mülk, devlet başkanının da vezirler ve diğer üst düzey memurluklarda görevli kişileri gizlice yaptıklarından haberdar olmasının gerekliliğini ifade etmektedir. Zira bütün memurlukların başı konumunda olan vezirin yönetiminin devletin kaderini belirleyeceğinin altını çizmektedir. Günümüz kamu yönetimi yapısı içerisinde de devlet memurlarının denetlenmesi devletin devamlılığı ve hizmetlerin kalitesi açısından en önemli uygulamadır.

Müellif eserinin (1999: 86) XXX. faslında vezir olacak kişi ile ilgili değil, vezirlik makamının işlevi ve devlet başkanın yapması gereken uygulamadan bahsetmektedir. Vezir Nizamül Mülk, danışma, istişare etmenin altını çizerek devlet başkanın devlet yönetimi ile ilgili konularda en büyük yardımcısı olan veziri ile istişare etmesini, danışması gerektiğini ifade etmektedir. Bu durum günümüzdeki üzerinde durulan katılımcılık ilkesine ve istişare/danışma konusuna atıf yapmaktadır. Devlet başkanının yönetimde karar alırken katılımcılık adına diğer görevlilerinde fikrini almasının gerekliliğinin altını çizmektedir.

Nizamül Mülk eserinin (1999: 113) XLII. faslında vezirin en önemli özelliği olarak akıllı olması gerektiğini ifade ederken, devlet başkanın da uyanık olmasının altını çizmektedir. Bu bakımdan vezirlik görevinde olacak kişinin akıllı olmasından kastı liyakatli olması gerektiğidir. Günümüzde de devlet memurluğunda liyakat önemli bir yer tutmaktadır.

Eserde ortaya konular dikkate alındığında; yönetenlerin karar alma sürecinde yönetilenlerin görüşlerini gözetmesi, adeleti tesis etmesi, karar verme aşamasında istişare usulünü uygulaması, danışmanlık hizmeti alması, hakkaniyet, dürüstlük, liyakat gibi değerleri incelemesi gerektiği hususları ortaya çıkmaktadır.

SONUÇ

Türklerin en önemli özelliği hiçbir ulus veya devletin egemenliği altında kalmamalarıdır. Bir başka ifade ile söylemek gerekirse bağımsızlığa olan bağlılıklarıdır. Bu yüzden ki Türkler tarihte hiçbir devletin egemenliği altında yaşamamışlardır. Var olan devlet sisteminin bozulması ve dağılması sonucunda sahip oldukları teşkilatlıkları sayesinde hemen yeni bir devlet kurmayı başarmışlardır. Türkler dünya tarihinin en fazla devlet teşkilatı kurmuş milletlerindendir. Türklerin devletle özdeşleştirdiği en önemli olgu töre (hukuk) dir. Töre İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devlet geleneğinin temel yapı taşı konumunda ve sosyal ve siyasi hayatı belirleyen en önemli unsurdur. Türkler için töre vazgeçilmez bir ögedir. Bundan dolayı Türkler kamusal alan ve özel alanda atılan her adımda töreyi göz önünde bulundurmuşlardır. Türkler bu yönüyle tarihin ilk anlarından itibaren hukuk devleti olma yönünde çabalarını ortaya koymuşlardır. Bundan dolayı da İslamiyet'in kabulü öncesi Türkler arasında "*Türk ılsız kalır ama töresiz kalmaz*" şeklinde söylenen bu ifade Türklerin töreye yani hukuka verdikleri önemi ifade etmektedir.

Türkler devlet teşkilatı kurmadaki başarısı ile dünyadaki birçok milleti etkilemişlerdir. Anavatanları olan Orta Asya'dan göç etmeleri sonucunda özellikle Avrupa başta olmak üzere dünyanın farklı coğrafyalarına dağılmışlardır. Gittikleri her yerde kendilerine özgü olan devlet teşkilatını kurmuşlar ve anayasa olarak da töreyi hâkim kılmışlardır. Töre yazılı olmasa da toplumsal düzenin sağlanmasındaki en önemli öge olmuştur. Türkler yapmış oldukları bu göç hareketi neticesi olarak dünya siyasi yapısını da etkilemişler, günümüz ulus devletlerinin oluşmasının temellerinin atılmasında etkili olmuşlardır. Farklı coğrafyalarda kurmuş oldukları devletlerle komşu oldukları topluluk ve ulusları da etkilemeyi başarmışlar ve dünyadaki diğer devletlerin teşkilatlanmasına ilham kaynağı olmuşlardır. Türkler diğer devletlerden etkilenmişlerse de aldıkları sistem ve kurumları olduğu gibi değil, kendi öz benliklerine uygun bir şekilde dönüştürerek alıp uygulamışlardır. Bu sayede öz benliklerini muhafaza etmeyi başarmışlardır.

Türklerin göç ettikleri farklı coğrafyalarda öz benliklerini koruyabilmeleri sahip oldukları töreyi muhafaza etmeleri ile doğru orantılı olmuştur. Töreye ek olarak İslamiyet'in kabulü öncesi Türklerin dini inancı olan Gök-Tanrı inancına uzak dinlerin inanç sistemlerini benimsemeleri de bazı Türk toplulukların sahip oldukları Türk kültürünü kaybetmelerinde etkili olan en önemli unsur olmuştur. Orta Asya'da manihizm inancını benimseyen Uygular

ve Avrupa'ya göç ettikten sonra Hristiyan inancını benimseyen Bulgar ve Macar Türkleri öz benliklerini kaybederek asimile olmuşlardır. Fakat Orta Asya'dan Anadolu coğrafyasına doğru göç eden Oğuz Türkleri ise Müslüman Araplarla yakın ilişkiler kurmuşlar ve Gök-Tanrı inancına çok benzeyen İslamiyet'i benimsemişlerdir. İslam dinine girmeleri ile sahip oldukları Türk kimliklerini de muhafaza etmişlerdir.

Bu coğrafyada kurdukları devlet teşkilatında ve toplumsal düzeni sağlamada törenin yanında İslam dininin de hükümlerini kullanmışlardır. Bu yeni inanç sistemi ile birlikte hukuk sisteminin temeli olan törede de dini inancın değişmesi ile bazı bir takım değişiklikler yaşanmışsa da temel fonksiyonunu muhafaza etmişlerdir. Anadolu'ya göç eden Türkler girmiş oldukları yeni dinin kuralları ve teamülleri ile kendi kültürlerinden getirdikleri kural ve teamülleri aynı potada eriterek ikisini birlikte uygulamışlar ve bu sayede de diğer Türk kavimleri gibi asimile olmamışlardır. Türklerin bu dönemde kurmuş oldukları devlet yapısı da Türk-İslam sistemine uygun bir şekilde teşkilatlandırılmıştır. Devletin başında bulunan devlet başkanı İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devletlerindeki görevlerinin yanında İslamiyet' teki imamlık rolünü de üstlenmiştir. Bu dönemde devlet ile din birbirinin tamamlayıcı unsur olmuştur.

Türk-İslam devletlerinin başında bulunan hükümdar, tüm ülkenin maliki ve dinin koruyucusu görevinde idi. Bazı dönemlerde ise hilafet makamının da temsilcisi olarak görev yapmışlardır. Türk-İslam devletlerinde devlet başkanına hem töre hem de inandıkları din bazı görevler yüklemektedir. Bu görevlerin en başında egemenliği altında halk/lara karşı adaletli, adil bir şekilde davranması, açları doyurması, açıkları giydirmesi ve fakir olan halkı zengin etmesi gibi temel bazı görevleri mevcuttur. Özellikle bu devletlerin ömürleri devlet başkanlarının yönetimleri sırasında adalete özen göstermesi ve adil bir yönetim sergilemeleri ile doğru orantılı olmuştur. Bu yüzden devlet başkanları, merkezde görevli olan üst düzey memurlar için çeşitli ilim, bilim insanları ve düşünürler ve devlet adamları tarafından, yöneten sınıfa devlet yönetiminde bu kriterlere uyması için metinler neşretmişlerdir.

Doğu medeniyetinde ve Batı medeniyetinde devlet yöneticilerine rehberlik yapmak için siyasetname türünde eserler yazılmıştır. Doğu medeniyetinde kaleme alınan siyasetnamelerde, Batı medeniyetine oranla devlet yönetimi hakkında daha etkili fikirler üretilmektedir. Çünkü Batı medeniyetinde kaleme alınan eserler, devlet ve dinin temsilcisi olan kilise arasında yaşanan siyasi krizlerin neticesi olarak siyasi doktrinler şeklinde yazılır

iken, Doğu medeniyetinde ise devlet ile din arasında bir kavgadan ziyade birbirinin temeli olmasından dolayı siyasetnameler siyasi bir argüman olarak değil devlet yönetiminde yol gösterme amacı ile kaleme alınmıştır.

Siyasetnameler, özellikle Doğu medeniyetinde devlet başkanı ve üst düzey bürokratların taşıması gereken özellikler ve görevleri, devletin nasıl yönetilmesi gerektiği, yöneten-yönetilen ilişkilerinin nasıl olması gerektiği, halkın devlete ve devletin halka karşı hak ve ödevlerinin neler olduğu gibi soruların cevabını aramak ya da vermek adına kaleme alınmaktadır. Bu yönüyle Doğu medeniyetinde neşredilen siyasetnameler devlet yönetiminde görev alan kişilere rehberlik etme misyonunu yüklenmektedir. Siyasetnameler sadece devlet yönetimi konusunda bilgi vermezler. Siyasetnameler yazıldıkları dönemle ilgili yaşanmış olan siyasi, sosyolojik olaylar ve devlet sistemi içerisinde var olan sorunlar hakkında da bilgileri içerdikleri için sahip olduğu değer artmaktadır.

Türk devlet geleneğinde yazılan ilk siyasetname örneği Orhun Abideleri olarak bilinmektedir. Türk-İslam devlet geleneğinde de siyasetname türünde sayısız metinler neşredilmiştir. Türk devlet geleneği içerisinde siyasetname türünde eserlerin yazılması, Türklerde danışma/istişare kültürünün var olduğunun göstergesi durumundadır. Türk devlet geleneği içerisinde İslamiyet'ten önce ve sonra ki dönemlerde, devlet adamlarına yol göstermek için siyasetnameler farklı düşünür ve devlet adamları tarafından kaleme alınmıştır. Bu türde yazılan eserler dönemin devlet başkanlarına sunulmuştur. Devlet başkanları bu türde yazılan kitapları başucu kitabı yapmışlardır. Devlet başkanları ya da devlet yönetiminde görevli üst düzey görevliler, bazı devlet politikalarını oluştururken bu kitaplardaki bilgilerinden faydalanmışlardır. Yazılan siyasetnameler dönemin hukuk sistemi kurallarına uygun olarak kaleme alındıkları için devlet politikalarının şekillenmesinde başvurulan kaynakların başında gelmiştir.

Siyasetnameler genellikle dönemin devlet başkanının isteği doğrultusunda kaleme alınmışlardır. Devletlerin kötü zamanında ya da zor durumlarla karşılaştıklarında devlet başkanları tarafından bu kriz durumunda çıkmanın yolunu bulmak için yazdırılmıştır. Siyasetname yazarları genel olarak devlet bünyesinde görev yapmış kişilerden oluşmaktadır. Bu kişilerin başında Yusuf Has Hacib, Nizamül Mülk, Koçi Bey, Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Kınalızade Ali Efendi, Kâtip Çelebi, Lütfi paşa gibi devlet adamları gelmektedir. Fakat siyasetname türünde sadece devlet adamları değil dönemim ilim insanları da devlet

yönetiminde devlet başkanlarına yardımcı olmak için siyasetname türünde eserler neşretmişlerdir. Bu kişilerden en önemli olanlar Farabi, İmam Gazali, Maverdi, Sühreverdi gibi İslam düşünürleridir. Batı medeniyetinde özellikle Eflatun, Aristoteles, Thomas More, Machiavelli gibi düşünürler dönemin şartları doğrultusunda devlet yönetimi ile ilgili fikirlerini neşretmişlerdir. Siyasetnameleri kaleme alan kişilerin ortak amacı, devlet yönetiminde en ideal yönetimi ortaya koymaktır. Bundan dolayıdır ki siyasetnameler dönemin devlet yönetiminde yürütme erkinde görev yapan kişilere ithafen yazılmışlardır.

İslamiyet'in kabulü öncesi Türk devlet geleneği ve Türk-İslam devlet geleneğinde kaleme alınan siyasetnamelerde üzerinde durulan en önemli konu devlet yönetiminde adil yöneticilerin olması ve devlet yönetiminde adaletin hâkim kılınmasıdır. Bu anlayışın temelinde Türklerin sahip olduğu töreye bağlılık yatmaktadır. Diğer taraftan siyasetnamelerde üzerinde durulan bir diğer önemli konu ise bürokraside görev alacak kişilerin hakkaniyet ve liyakat ilkeleri göz önünde bulundurularak devlette istihdam edilmesi gerekliliğidir. Zira bu ilkelerin göz ardı edilmesi ile devletin halka karşı sağlayacağı hizmetin kalitesinin düşeceği, devlette yolsuzlukların artıp, halkta ise yoksulluğun artacağı vurgulanmaktadır. Yazılan siyasetnameler içerisinde birkaç tanesi hariç diğerlerinde sayısal verilerden bahsedilmemektedir. Bunun nedeni siyasetnamenin daha çok devlette görev alan kişilerin ahlakının ve zihniyetinin istenilen düzeyde olması için yazılmalarıdır.

Siyasetnameler genel olarak devlet başkanı tarafından yazdırılan ya da yazıldıktan sonra devlet başkanlarına sunulan metinlerdir. Dönemin şartları içerisinde devlet başkanlığı makamı devletin kendisini temsil ettiği göz önünde bulundurulduğunda siyasetnamelerin devlet yönetiminde çok önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Zira bu metinler ile devlet başkanları dâhil yönetim kademesinde görev alan kişiler yaptıkları yanlışlıkları daha net bir şekilde görebilmekte ve eserlerde zikredilen tavsiyeler sayesinde de bu aksaklıkları giderebilmektedirler.

Türk devlet geleneği bir takım ilkeler üzerinde gelişmiş ve genişlemiştir. Türk devlet geleneği içerisinde neşredilen siyasetnameler bu ilkelerden sıkça bahsetmekte ve bu ilkelerin canlı bir şekilde devlet başkanı ve üst düzey bürokratlar tarafından tatbik edilmesinde önemli bir işlev yerine getirmektedir. Bazı siyasetnameler geçmiş dönemlerde olumlu netice vermiş olan politikalardan bahsederler. Bundan dolayı da toplumda var olan düzensizliğin giderilmesinde daha öne uygulanmış olan politikalar dönemin şartlarına uygun şekilde

tekrardan düzenlenerek uygulanma fırsatı bulabilmektedir. Bu sayede devletler dışarıdan politika transferi yapmak yerine geçmişinde var olan başarılı politikaları revize ederek tekrar tatbik edebilmektedir. Siyasetnameler bu yönleriyle hitap ettikleri kesime sadece rehberlik etmekle kalmazlar aynı zamanda geçmiş dönemlerdeki devletlerden bilgileri bu güne taşırlar.

Türk devlet geleneği içinde kaleme alınan siyasetnameler devlet başkanlarına sunulması, devlet başkanlarına rehberlik etmek amacı ile kaleme alınmaları ve siyasi, sosyal ya da kültürel sorunlara bir takım çözüm önerileri getirmeleri gibi özelliklere sahiptirler. Yazarları genel olarak devlet kademesi içerisinde görev yapmış kişilerdir. Özellikle de Osmanlı Devleti döneminde yazılan siyasetnamelerde daha belirgin bir şekilde üzerinde durulan adalet dairesi kavramı çerçevesinde yazılmışlardır. Yazıldıkları dönemlerde devlet yapısı yöneten ve yönetilenler olmak üzere iki kademeye ayrıldığı için bu metinler de bu iki kesimin yapmaları ya da yapmamaları gerekenleri konu almışlardır. Bu konularda adalet dairesi ekseninde ele alınmış ve açıklanmaya çalışılmıştır. Genellikle, metinler başlangıcında sunulacak olan devlet başkanına yapılan övgü ile başlamaktadır. Türk devlet geleneğinde bazı siyasetnameler alegorik ifadeler kullanılarak yazılmışlardır. Bu ifadelerle devlet yönetiminde görevli olan erkler konuşurulmuş ve yapmaları ya da kaçınmaları gerekenler ifade edilmiştir.

Bu çalışmanın üzerinde durduğu ana konu Türk devlet geleneğinde siyasetnamelerin yöneten-yönetilen ilişkilerinin nasıl olduğu ve örnek eser incelemesi olarak da Büyük Selçuklu Devleti veziri olan Nizamül Mülk tarafından neşredilen Siyasetname isimli eserde yöneten ile yönetilen ilişkilerinin incelenmesidir. Vezir Nizamül Mülk tarafından kaleme alınan eser devrin devlet başkanı Melikşah' ın isteği doğrultusunda yazılmıştır. Fakat vezir bu eserini hükümdara sunamadan öldürülmüştür. Devlet başkanı olan Melikşah ise vezirinin ölümünden kısa bir süre sonra öldürülmesi sonucunda bu metni okuyamamıştır. Siyasetname eseri diğer siyasetnameler içerisinde farklı bir öneme sahiptir. Bunun en önemli sebebi hiç şüphesiz yazarının devlet içerisindeki yüklenmiş olduğu görevidir. Eserin müellifi olan Nizamül Mülk, Büyük Selçuklu Devletinde yirmi dokuz yıl vezirlik görevini ifa etmiştir. Büyük Selçuklu devleti hükümdarlarından Alp Arslan ve Melikşah'ın baş vezirliklerini yapmıştır.

Nizamül Mülk, devlet içerisinde özellikle kamu politikası oluşturma ve uygulama makamı olan vezirlik görevinde olmasından dolayı eserinde bahsettiği hususlar daha da önem kazanmaktadır. Zira devlet içerisinde yapılması gerekenler bizatihi devletin içerisinde görev alan bir kişi tarafından zikredilmektedir. Bu yönüyle Nizamül Mülk' n eserinde ele alınan konular uygulanabilirliği ve devlette var olan sorunların tespit edilebilirliği açısından müşabih diğer eserlere nazaran daha gerçekçidir. Bu yönüyle metinde emsallerine göre devlet yönetimi ile ilgili konular daha realist bir Şekilde kaleme alınmıştır. Nizamül Mülk, eserini neşrederken devlet adamlığı tecrübesinden faydalanmıştır. Eserin akıcı bir Şekilde okunması ve okuyan kişileri sıkmaması açısından, müellif ele aldığı konuları açıklarken, tarihsel geçmişteki benzer olayları, bazı bir takım ayet ve hadisleri de eklemiştir. Bu yönüyle devrin devlet yapısına uygun bir Şekilde yazıldığı görülebilmektedir. Türk-İşlam devlet geleneği içerisinde devlet adamlığı açısından Nizamül Mülk çok önemli bir yere sahiptir. Eseri de siyasetnameler içerisinde en önemli metinlerin başında gelmektedir.

Nizamül Mülk, Büyük Selçuklu Devletinin geniş sınırlara ulaşmasında, devletin teşkilat yapısını sistematikleştirmesinde, toplumsal ve kültürel olarak düzensizliğe sebep olan Batinelere karşı başarı sağlanmasında, devlete ve topluma çok büyük hizmetleri olmuştur. Nizamül Mülk, özellikle de haricilerin faaliyetlerini engellemek ve toplumun gelişmesini sağlamak için eğitime, ilime ve bilime çok önem vermiştir. Birçok nl bilim ve ilim insanlarını kurmuş olduğu Nizamiye Medreselerinde istihdam ettirmiştir. Nizamül Mülk devlet ve toplum açısından yapmış olduğu bu hizmetlerinin yanında, devlette kadrolaşması sonucunda ise devletin yönetimi açısından zaafa düşmesine sebep olmuştur. Fakat vezir ölümünden kısa bir süre önce tamamlanan eseri ile devlet yönetiminde rehberlik yapma görevini hala sürdürmektedir.

Nizamül mülk' n eseri olan Siyasetname' de ele alınan konular yöneten-yönetilen ilişkisi çerçevesinde genel çalışmanın üçüncü bölümünde yedi alt başlıkta incelenmeye çalışılmıştır. Eser, dönemin devlet ve toplum yapısı göz önüne alındığında baştan sona yöneten-yönetilen ilişkisi üzerinde kurulu bir akış üzerine inşa edilmiştir. Çalışmada rnek eser olarak Siyasetname' nin seçilmesindeki en önemli unsur müellifinin devlet yönetiminde söz sahibi olmuş olmasındır. Eser yukarıda da bahsedildiği gibi genel olarak yöneten ile yönetilenler arasındaki ilişkiyi düzenlemek adına devlet başkanına yol göstermek için kaleme alınmıştır. Fakat yöneten kesimin bu denli geniş bir yelpazede incelenmesinin zor olduğundan yönetenler olarak devlet başkanı ve saray bürokrasisi özeline bir inceleme

yapılmaya çalışılmıştır. Yönetilen kesim üzerinde eserde müellif tarafından açık bir şekilde yer verilmemiş fakat metnin muhtelif yerlerinde yönetilen kesimin devlete karşı görevini belirtmiştir.

Eserde yöneten kesim olarak yönetilen kesim haricinde kalan devlette görevli kişilerin tamamı olarak ele alınmaktadır. Fakat bu çalışmanın üzerinde yoğunlaştığı temel grup ise devlet başkanı ve saray bürokrasisinde görevli kişilerdir. Yönetilen kesim ise devletin egemenliği altında olan bütün kişilerdir. Bir başka ifade ile eserde üzerinde durulan kesimler başkentte görevli kişiler ile reayadır. Çalışmanın özellikle üçüncü bölümünde eserin yedi alt başlık altında bu iki kesim arasındaki ilişki yöneten-yönetilen perspektifinde açıklanmaya çalışılmıştır.

Yazara göre yöneten kesimin görev ve sorumlulukları yönetilen kesim olan halka göre daha fazladır. Yönetilenlerin en asli görevi devlet başkanına itaat, devlete mali açıdan vergi vermek ve savunma açısından askeri ihtiyaçlarını karşılamak iken yöneten kesimin en önemli görevleri yönettikleri halk/lara karşı adil bir yönetim uygulamak ve bütün devlet idaresinde adaleti tesis etmektir. Nizamül Mülk'e göre yönetenlerin en önemli görevi "adalet" tir. Zira vezir kitabının hemen başında "Küfr ile belki amma zulm ile payidâr kalmaz memleket" sözü ile bunu göstermektedir. Bu sözüne istinaden yönetenlerden adaleti her işte göz önünde bulundurmaları gerektiğini ifade etmektedir. Zira adaletin olmadığı bir devlet yönetiminin sonunda çökeceğini ifade ederken geçmiş dönemlerdeki devletlerden verdiği örneklerle bu savını desteklemektedir. Adalet konusu müellifin üzerinde durduğu en önemli konudur. Eserde yer alan fasıllarda en fazla yer verilen konu yine adalettir. Bunun en önemli nedeni ise dönemin devlet başkanının aynı zamanda adalet mekanizmasının da başı konumunda olmasıdır. Nizamül Mülk'e göre devlet başkanı haftanın en az iki günü Divan-ı Mezalime oturmalı ve yönetilen kesimin şikâyetlerini aracısız olarak kendisi dinlemelidir. Divan-ı Mezalim, günümüz insan hakları mahkemesi veya kamu denetçiliği/ombudsman kurumunun yerine getirmiş olduğu görevleri o dönemin şartları içerisinde yerine getirmektedir.

Vezirin adaletten sonra üzerinde en çok durduğu konu, devletin dâhilde ve hariçte toplumsal ve siyasi güvenliği sağlamasıdır. Bu yüzden de devlette istihdam edilecek kişilerde aranması gereken en önemli özellikler liyakat ve dürüstlüktür. Devletin bütün erklerinde görev verilecek kişilerde bu iki ilkenin göz önünde bulundurulması gerektiğini

ifade etmektedir. Bu ilkeler günümüz kamu yönetimlerinde de en önemli ilkeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira devlet yönetilenlere karşı adil bir yönetimi bu kişiler vasıtası ile ulaştıracağı için, kamuda görev alacak kişilerin bu ilkeleri yerine getirmeleri yönetenlerin en önemli asli görevleri arasındadır. Nizamül Mülk, devletin bir hukuk devleti olması gerektiğini ifade etmektedir. Yönetenlerin ve yönetilenlerin yargı önünde eşit olması gerektiğinin altını çizmektedir. Bu yönüyle yönetenlerin hukukun karşısında yönetilenlerle eşit olması gerektiğini, bu sayede toplumsal düzenin sağlanması ve ülke genelinde hukukun tesis edilebileceğini ifade etmektedir.

Nizamül Mülk, eserinde doğrudan doğruya olmasa da adalet dairesi olarak adlandırılan, Türk devlet geleneğinde önemli bir yeri olan ilkenin izlerine rastlamak mümkündür. Zira müellif eserin bazı fasıllarında devleti ayakta tutan temel kurum olan ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için yönetilenler üzerinde adil ve adaletli bir yönetimin sergilenmesi gerektiğinin altını kalın harflerle çizmektedir. Bu nedendir ki kitabın üzerinde durduğu ve yönetilenlerin yönetenlere karşı en önemli görevi, daha önceki Türk devlet geleneğine benzer bir şekilde, toplumsal, siyasal ve yönetsel alanda adaleti temin etmek, adil bir yönetim sergilemektir.

KAYNAKÇA

- Adalıoğlu, H. H. (2004). Siyasetnameler'in Klasik Kaynakları. *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, S.2, ss. 1-22.
- Adalıoğlu, H. H. (2005). *SULTANA ÖĞÜTLER Alaâeddin Keykûbat'a Sunulan SİYASETNÂME Ahmet b. Sa'd b. Mehdî b. Abdi's-Samed el-Osmânî ez-Zencânî*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Akkuzu, T. (2013). *Yönetim Düşüncesinin Gelişim Sürecinde Siyasetnameler: Defterdar Sarı Mehmet Paşa Örneği*. Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Akyüz, Y. (2016). Siyasetnamelerde Devlet Başkanı Devlet- Halk/Teba İlişkinde Metaforik Kullanımlar. *Mütefekkir*, C. 3, S. 5 ss. 85-99.
- Algül, H. (1974). *AHLÂK ahlâk-î alâ'î Kınalızade Ali Efendi*. İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Altunöz, Y.(2005). *Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'i ve Nizamü'l-Mülk'ün Siyasetnamesi Işığında Türk Hâkimiyet Anlayışı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ
- Anadol, C., Abbaslı, N. Ve Abbasova, F. (2002). *Türk kültür ve Medeniyeti*. İstanbul: Bilge Karınca Yayınları.
- Arslan, İ. (2012). İlk Türk-İslam Devletlerinde Hükümdarlık Ve Hâkimiyet Sembolleri. *Ekev Dergisi*, S.51, ss.73-92.
- Arslan, M. (1989). Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnâmeler". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, D. 3, S. 1, ss. 232-262.
- Atçeken, Z. ve Bedirhan, Y. (2004). *Selçuklu Müesseseleri Ve Medeniyeti Tarihi*. Konya: Eğitim Kitapevi.
- Aydın, M. S. (2011). *Devlet, Demokratik Değerler Ve Eski Türkler*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Bilgin, A. (2006). XV. Yüzyıla Kadar Yazılan Siyasetnamelerin Türk Kültüründeki Yeri Ve Enîsü'l-Celîs, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 44, ss. 37-47.

- Biner, F. (2016). Abdülcemil b. Mollâ Cemîl ve Nasîhatü'l-Mülûk Tercümesi Üzerine. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S.7, ss. 45-61.
- Canatan, K. (2009). Geleneksel Siyaset ve Devlet Felsefesinin Bir Yorumu Olarak “Siyasetname” - Büyük Devlet Adamı Nizamülk’ün Devlet Ve Siyaset Anlayışı Üzerine. *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt 4, S. 7, ss. 194-220.
- Canatan, K. (2014). *İslam Siyaset Düşüncesi ve Siyasetname Geleneği*. İstanbul: Doğu Kitapevi.
- Coşan, M. E. (1996). *Hız. Ali'den Devlet Adamlarına Öğütler*. Ankara: Seha Neşriyat.
- Coşar, V. (2012). *Abdüselâm El-Amasî Tufetü'l-Ümerâ ve Minhatü'l-Vüzerâ*. İstanbul: Büyüyenah Yayınları.
- Çakmakçıoğlu, S. (2010). *Koçi Bey Risaleleri*. İstanbul: Kabalcı Kitapevi.
- Çaycı, A. (2008). *Selçuklularda Egemenlik Sembolleri*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Çolak, O. M. (2003). İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnâmeler Bibliyografyası. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.1, S.2, ss. 339-378.
- Defterdar Sarı Mehmet Paşa (1987). *Devlet Adamlarına Öğütler (Sadeleştiren: Zuhuri Danışman)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Demir, M. (2004). *Büyük Selçuklular Tarihi*. Sakarya: Sakarya Kitapevi.
- Demirci, M (1996). *Beytü'l Hikme*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Diñer, Ö. (2017). *Bilgi Ve Hikmet Sahiplerinden Yönetim Dersleri*. İstanbul: Alfa Basım, Yayın ve Dağıtım.
- Dursun, D. (1989). *Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset Ve Din*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Ergan, N. E. (1999). Siyasetnamelerimizde Çizilen “Devlet Adamı” Portresinin Temel Özellikleri. *Bilig*, S. 8, s. 27-43.
- Ergin, M. (1970). *Orhun Âbideleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ergin, M. (2008). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

- Ertuğrul, A. (1999). *Kaynakları Bağlamında Nizamü'l-Mülk'ün Siyasetnamesinde Geçen Önemli Kişiler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Eryılmaz, B. (2016). *Kamu Yönetimi (9. Baskı)*. Kocaeli, Umuttepe Yayınları.
- Es-Seâlibî, E. (1997). *Hükümdarlık Sanatı (Âbâbu'l-Mulûk)*. çev. S. Aykut. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Göde, K. (1992). *Türk-İslam Kültür Ve Medeniyet Tarihi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Gökçe, A. F. (2010). Osmanlı Klasik Döneminde İdari Reform Hareketleri: Koçi Bey Risalesi. *Yasama Dergisi*, S.14, ss.59-78.
- Gökyay, O. Ş. (1968). *Kâtip Çelebi'den Seçmeler*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Heper, M. (2015). *Türkiye'de Devlet Geleneği*. Ankara: Doğubatu Yayınları.
- İbni Haldun (1977). *Mukaddime*. Ankara: Onur Yayınları.
- İnalcık, H. (1966). *Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri, Reşit Rahmeti Arat İçin*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- İnalcık, H. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İşçi, M. (1997). Kınalızade Ali Efendi'nin Siyaset ve Devlet Anlayışı. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S.2, ss. 267-278.
- Kafesoğlu, İ. (1953). *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1955). Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk 'ün Eseri Siyasetname ve Türkçe Tercümesi. *Türkiyat Mecmuası*, S. 7, C. 12, ss. 231-253
- Kafesoğlu, İ. (1972). *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kafesoğlu, İ. (1973). *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kafesoğlu, İ. (2008). *Türk İslam Sentezi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

- Kafesoğlu, İ. (2014). *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kafesoğlu, İ. (2015). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2016). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kafesoğlu, İ., Yıldız, H. Ve Merçil, E. (1999). *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Hariç)*. İstanbul: İsar Vakfı Yayınları.
- Kara, Y. (2016). ‘Giriş’, *TUHFETÜ’L-MEMLÛK*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Karatepe, Ş. (1999). Devlet Teşkilatı, Devlet Yönetimi. *Osmanlı Dünyayı Nasıl Yönetti?* - içinde ss.7-92, İstanbul: Yeni Şafak Yayınları.
- Kaşıkcı, O. (2002). Eski Türklerde Devlet Başkanlığı – Hakanlık. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Ed.), *Türkler* içinde (C. 2, ss. 888-893). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kesik, M. (2018). Büyük Selçuklu Devleti Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizâmü’l-Mülk (1018-1092). *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Sayı 8, ss. 53-81*.
- Keskin, U. (2012). *Yönetim Felsefesi*. İstanbul: Değişim Yayınları.
- Keskintaş, O. (2017). *Adalet, Ahlak ve Nizam*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kılıç, M. (2012). TURTÛŞÎ. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C.41, ss. 430-431). Ankara: TDV Yayınları.
- Koca, S. (2002). Eski Türklerde Devlet Geleneği Ve Teşkilatı. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Ed.) *Türkler* içinde (C. 5, ss.823-844), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kösoğlu, N. (1997). *Devlet, Eski Türklerde, İslam ve Osmanlı’da*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Köymen, M. A. (2002). Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk ve Târihî Rolü. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Ed.) *Türkler* içinde (C. 5, ss. 265-270). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Köymen, M. A. (2016). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: I. Cilt Kuruluş Devri (5. Baskı)*. Ankara: Türk Tarihi Kurumu.

- Köymen, M. A. (2016). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: III. Cilt Alp Arslan Ve Zamanı (6. Baskı)*. Ankara: Türk Tarihi Kurumu.
- Lambton, A. K. S. (2014). Gazali'nin Nasihatü'l-Mülûk' unda Salnata Teorisi. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, C.1, S.2, ss. 209-220*.
- Levent, A. (1962). Siyasetnâmeler. T.D.A.Yıllığı, *Belleten, ss. 168-171*.
- Lütfi Paşa (1982). *Âsafname, Haz: Ahmet Uğur*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Menekşe, Ö. (2005). İslam Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdi ve Nizâmülmülk Örneği. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, S.3, ss. 193-211*.
- Merçil, E. (1997). *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Merçil, E. (2002). Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. *Türkler içinde (Cilt5, ss. 597-633)*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Mülk, N. (1999). *Siyasetname*. (Çev. Mehmet Altan Köymen). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Mülk, N. (2015). *Siyasetnâme*. Ç(ev. A. Erol). İstanbul: Milenyum Yayınları.
- Mülk, N. (2017). *Siyasetname*. (Çev. Mehmet Taha Ayar). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Niyazi, M. (1993). *Türk Devlet Felsefesi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Ocak, A. (2018). Nizâmülmülk'ün Dinî ve Fikrî Hayatı. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Sayı 8, ss. 32-52*.
- Ocak, H. (2012). Kınalızade Ali Efendi'de Mutluluk Âhlakı Kavramının Felsefi Temelleri. *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.1, ss. 115-136*.
- Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye Teşkilat Ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Ögel, B. (1982). *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Ögel, B. (2002). Devlet Meclisi Ve Kurultay. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Ed.) *Türkler içinde (C. 5, ss. 874-887)*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Önder, Ö. (2014). *YÖNETİMDE AHLAK VE SAADET / Bir Nasihatname Geleneği*. Antalya: Lotus Yayınevi.

- Özaydın, A. (2007). Nizâmülmülk, *TDV İslam Ansiklopedisi*, içinde (Cilt 33, ss. 194-196), İstanbul: TDV Yayınları.
- Özaydın, A. (2018). NİZÂMÜLMÜLK'ÜN Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Sayı 8, ss.1-31.
- Özcan, A. (1992). Osmanlı Siyasetnamelerinde Reaya Hukuku. *Türklerde İnsanı Değerler ve İnsan Hakları* içinde ss. 91-101. İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı.
- Özcan, A. (1999). Askeri Teşkilat. *Osmanlı Dünyayı Nasıl Yönetti?* içinde ss.93-158. İstanbul: Yeni Şafak Yayınları.
- Özkırmımlı, A. (1997). *Kabusname (Kabusname Osmanlıca trc. İlyasoğlu Mercimek Ahmet), Önsöz ve Sadeleştirme*. İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Öztürk, M. (2013). Tarih Ve Siyasetnameler Çerçevesinde Klasik Türk Edebiyatında Vezir Hikâyeleri. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 49, ss. 73-94.
- Portlakkaya, T. (2009). *Bir Siyasetname Olarak Kutadgu Bilig'in Türk Devlet Yönetimindeki Yeri Ve Önemi*. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Rosenthal, E. (1996). *Ortaçağda İslâm Siyaset Düşüncesi*. (Çev. Ali Çaksu) İstanbul: İz Yayıncılık.
- Saklı, A. R. (2018). Kınalızade Ali Efendi'nin Ahlak-ı Alai (Devlet Ve Aile Ahlakı) Adlı Eserinin inceleme. *Uluslararası İşletme, Ekonomi ve Politika Dergisi*, C.2, S.1, ss. 147-152.
- Sevim, A. ve Merçil, E. (2014). *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat Ve Kültür (2. Baskı)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sühreverdi, E. (2015). *Yönetenlerin Yönetimi*. (Çev. Ç. Zorlu) İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Taneri, A. (1993). *Türk Devlet Geleneği: Düünden-Bugüne*. İstanbul: M.E. B Yayınları.
- Taneri, A. (2015). *Türk Devlet Geleneği: Düünden-Bugüne*. İstanbul: Bilge Kültür Yayınları.
- Taşkıran, H. (2015). *Selçuklu Devletlerinde Suikastlar*. İstanbul: Selenge Yayınları.

- Terzi, M. (2015). *Türk Devlet Geleneğinde Bürokrasi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım.
- Turan, O. (1969). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi: Türk Dünya Nizamının Milli İslami ve İnsani Esasları Cilt: I*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.
- Tutar, A. (2002). İslam Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adalet Anlayışı. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Ed.) *Türkler içinde* (C. 5, ss. 868-873). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Türk, B. (2012). *Çoban Ve Kral*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Türk Dil Kurumu Sözlüğü (2017), www.tdk.gov.tr (Erişim Tarihi: 10.04.2018).
- Uçan, H. (2014). *Türkiye'de Bürokrasi ve Siyaset: Siyasi Müsteşarlıktan Bakan Yardımcılığına*. Ankara: Alter Yayıncılık.
- Uğur, A. (1987). *Osmanlı Siyâset-Nâmeleri*. Ankara: Kültür ve Sanat Yayınları.
- Uğur, A. (2001). *Osmanlı Siyâset-Nâmeleri*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Uluçay, M. (2012). *İlk Müslüman Türk Devletleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Uludağ, S. (1999). İbn Haldun. *İslam Ansiklopedisi içinde* (C.19, ss. 538-543), İstanbul: TDV Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H., (1988). *OSMANLI DEVLETİ TEŞKILATINA MEDHAL Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhânîler, Karakoyunlu ve Akkoyunlulara Memlûklerdeki Devlet Teşkilâtına Bir Bakış*. Ankara: TTK Basımevi.
- Yıldız, M., Şahin, B. ve Babaoğlu, C. (2016). Kamu Politikasını Türk İdare Tarihi Üzerinden Çalışmak. *Hacettepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, C. 34, S. 2, ss. 133-158.
- Yılmaz, C. (2003). Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 1, S. 2, ss.299-338.
- Yılmaz, Ç. (1993). Nizamülmülk' ün Siyasetnamesine Göre Büyük Selçuklu Devletinin Yönetim İlkeleri. *İlim ve Sanat*, S. 35-36, ss. 99-107, İstanbul: Vefa Yayınları.
- Yücel, Y. (1998). *Osmanlı Devlet Teşkilatlanmasına Dair Kaynaklar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.